

Леонтій Войтович

ЗАГАДКИ ВІКІНГІВ: ЛАДОГА І ПЛІСНЕСЬК. ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ*

На межі ХХ–ХХІ ст. дискусія навколо проблеми вікінгів в Центрально-Східній Європі вийшла далеко за межі вічного протистояння між норманістами та антинорманістами чи вирішення проблеми походження династії Рюриковичів. Можна стверджувати, що сьогодні ця дискусія стала однією з найважливіших проблем середньовічної історії Центрально-Східної Європи. Українські вчені опинилися на маргінесі цих суперечок, практично не приймаючи в них участі. Між тим детальне дослідження скандинавських джерел¹, грандіозні

* Стаття написана в процесі обговорення праць автора (*Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип.12. Львів, 2009. – С.79–101; *Вічні дискусії навколо етноніму Русь* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип.13. – Львів, 2009; *Русь: поморські слов'яни чи варяги?* // Проблеми слов'янознавства. – Вип.58. – Львів, 2010) на Міжнародному науковому семінарі “Археологія українсько-польського пограниччя” (Львів–Винники, 11–12 листопада 2010 р.) та інтернет-листування з А. Ю. Черновим (Санкт-Петербург).

¹ Див. хоча б праці російських дослідників:

Рыдзевская Е. А. К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г. / *Е. А. Рыдзевская* // Известия АН. Серия 7: Отделение общественных наук. Ленинград. – 1932. – № 6. – С.471–479; *Її ж.* К варяжскому вопросу (Местные названия скандинавского происхождения в связи с вопросом о варягах на Руси). Ч.1 / *Е. А. Рыдзевская* // Известия АН. Серия 7: Отделение общественных наук. – Москва, 1934. – № 7. – С.481–532; – № 8. – С.609–630; *Її ж.* Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюгвасоне / *Е. А. Рыдзевская* // Труды Отдела Древнерусской Литературы. – Т.2. – 1935. – С.471–479; *Її ж.* Сведения о Старой Ладоге в древнесеверной литературе / *Е. А. Рыдзевская* // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. – Вып.11. – 1945. – С.51–65; *Її ж.* Некоторые данные из истории земледелия в Норвегии и Исландии в IX–XIII вв. / *Е. А. Рыдзевская* // Исторический архив. – Т.3. – Москва, 1940; *Її ж.* Сведения по истории Руси XIII в. в “Саге о короле Хаконе” / *Е. А. Рыдзевская* // Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв. – Ленинград, 1970; *Її ж.* Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. – Москва, 1978.

Стеблин-Каменский М. Н. Древнеисландский поэтический термин “дроттквет” / *М. Н. Стеблин-Каменский* // Научный бюллетень Ленинградского университета. – № 6. – 1946; Исландские саги / Пер. *М. Н. Стеблин-Каменский*. – Москва, 1956; *Стеблин-Каменский М. Н.* Происхождение поэзии скальдов / *М. Н. Стеблин-Каменский* // Скандинавский сборник. – № 3. – Ленинград, 1958; *Його ж.* Культура Исландии. – Москва, 1967; *Його ж.* Мир саги. – Ленинград, 1971; *Його ж.* Старшая Эдда // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – Москва, 1975. С.661–706; *Його ж.* Миф. – Ленинград, 1976; *Його ж.* Историческая поэтика. – Ленинград, 1978; Скандинавская баллада / Отв. ред. *М.Н.Стеблин-Каменский*. – Ленинград, 1978; *Стеблин-Каменский М.Н.* Скальдическая поэзия / *М. Н. Стеблин-Каменский* // Поэзия скальдов. – Москва, 1979.

Гуревич А. Я. Большая семья в северо-западной Норвегии в раннее средневековье / *А. Я. Гуревич* // Средние века. – Вып.8. – Москва, 1956; *Його ж.* Некоторые вопросы социально-экономического развития Норвегии в I тыс. н. э. в свете данных археологии и топонимики // –Советская археология. – 1960. – № 4; *Його ж.* Походы викингов. – Москва, 1966; *Його ж.* Свободное крестьянство феодальной Норвегии. – Москва, 1967;

Його жс. История и сага. – Москва, 1972; *Його жс.* Категории средневековой культуры. – Москва, 1972. – Изд.2. – Москва, 1984. *Його жс.* К истолкованию “песни о Риге” / А. Я. Гуревич // Скандинавский сборник. – № 18. – Ленинград, 1973; *Його жс.* “Эдда” и право (к истолкованию “песни о Хюндле”) / А. Я. Гуревич // Скандинавский сборник. – № 21 – Таллин, 1976; *Його жс.* Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры. – Москва, 1977; *Його жс.* “Эдда” и сага. – Москва, 1979.

Мельникова Е. А. Древняя Русь в журнале “Scando–Slavica” / Е. А. Мельникова // История СССР. – 1974. – № 3. – С.126–128; *Його жс.* Сведения о древней Руси в двух скандинавских рунических надписях / Е. А. Мельникова // История СССР. – 1974. – № 6. *Його жс.* Древняя Русь в исландских географических сочинениях / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. – Москва, 1976. – С.141–156; *Його жс.* История Древней Руси на страницах норвежской периодики 1900–1975 гг. / Е. А. Мельникова // История СССР. – 1976. – № 6. – С.124–126; *Його жс.* Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. / Е. А. Мельникова // Скандинавский сборник. – Вып.21. – Таллин, 1976. – С.54–87; *Його жс.* Восточноевропейские топонимы с корнем gard- в древнеисландской письменности / Е. А. Мельникова // Скандинавский сборник. – Вып.22. – Таллин, 1977. – С.92–108; *Його жс.* Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1977; *Його жс.* Ранние формы торговых объединений в Северной Европе / Е. А. Мельникова // VIII Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии. Ч.1. – Петрозаводск, 1979. – С.153–155; *Його жс.* Скандинавия и Византия / Е. А. Мельникова // Вопросы Истории. – 1979. – № 10. – С.152–155; *Його жс.* Этнонимика севера Европейской части СССР по древнеисландской письменности в “Повести временных лет” / Е. А. Мельникова // Северная Русь и ее соседи. – Ленинград, 1982; *Його жс.* Древнерусские лексические заимствования в шведском языке / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1982 г. – Москва, 1983. – С.62–75; *Його жс.* Новгород Великий в древнескандинавской письменности. Новгородский край. – Ленинград, 1984; *Його жс.* Древнескандинавские географические сочинения (тексты, перевод, комментарий). – Москва, 1986; *Його жс.* Христианизация Древней Руси и Скандинавии: типологические параллели и взаимосвязи / Е. А. Мельникова // Введения христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. – Москва, 1987. – С.21–23; *Його жс.* Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации (IX–XIII вв.) / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1987 г. – Москва, 1988. – С.260–267; *Його жс.* Скандинавия во внешней политике Древней Руси / Е. А. Мельникова // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвящ. 70-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1988. – С.45–49; *Його жс.* Скандинавские антропонимы в Древней Руси / Е. А. Мельникова // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1994; *Його жс.* К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе: Постановка проблемы / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 гг. – Москва, 1995. – С.16–33; *Його жс.* Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати / Е. А. Мельникова // Элита и этнос средневековья. – Москва, 1995; *Його жс.* Культ св. Олафа в Новгороде и Константинополе / Е. А. Мельникова // Византийский временник. – Т.56. – Москва, 1995. С.92–106; *Melnikova Elena A.* Scandinavian personal names in Ancient Rus // Berkovsböck. – Moscow, 1996. – P.211–221; *Його жс.* Источниковедческий аспект изучения скандинавских личных имен в древнерусских летописных текстах / Е. А. Мельникова // У источника. – Вып.1. – Москва, 1997. – С.86–92; *Його жс.* Брак Ярослава и Ингигерд в древнескандинавской традиции: белетризация исторического факта / Е. А. Мельникова // XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран в Финляндии. – Москва–Петрозаводск, 1997. – С.151–153; *Його жс.* Заглавие Повести временных лет и этнокультурная самоидентификация древнерусского летописца / Е. А. Мельникова // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1998. –

успіхи археологів, надійне датування скандинавських знахідок і поховань,

- С.70–82; *Її ж.* Формирование территории Древнерусского государства в конце IX – начале X в. / Е. А. Мельникова // Четвертый міжнародний конгрес українців. Одеса, 24–29.08.1999. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.1. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С.13–20; *Її ж.* Устная традиция в Повести временных лет: К вопросу о типах устных преданий / Е. А. Мельникова // Восточная Европа в исторической ретроспективе. – Москва, 1999. – С.150–160; *Її ж.* Балтийско-Волжский путь в ранней истории Восточной Европы / Е. А. Мельникова // Международные святы, торговые пути и города Среднего Поволжья IX–XII веков. – Казань, 1999. – С.80–87; *Її ж.* Скандинавские личные имена в новгородских берестяных грамотах / Е. А. Мельникова // Славяноведение. – 1999. – № 2. – С.10–15; *Її ж.* Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. – Москва, 2000. – С.142–159; *Її ж.* Историческая память в устной традиции / Е. А. Мельникова // Восточная Европа в древности и средневековье: Историческая память и формы ее воплощения. XII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто. Москва, 18–20 апреля 2000 г. Материалы конференции. – Москва, 2000. – С.3–12; *Її ж.* Скандинавские рунические надписи. Новые находки и их интерпретации. – Москва, 2001; *Її ж.* Первые русские князья: О принципах реконструкции летописцем ранней истории Руси / Е. А. Мельникова // Европа в древности и средневековье. 2002 г. – Москва, 2002. – С.143–151; *Її ж.* Устная историческая традиция в раннем историоописании: “Повесть временных лет” и “Сага об Инглингах” / Е. А. Мельникова // Европа в древности и средневековье. 2003 г. – Москва, 2003. – С.156–162; *Melnikova Elena.* The Cultural Assimilation of the Varangians in Eastern Europe from the Point of View of Language and Literacy // *Runica – Germanica – Mediaevalia.* – Bd.37. – Boston–New York, 2003. – S.454–465; *Її ж.* Вступление норманнов в дипломатические отношения с империей / Е. А. Мельникова // *Historia animate.* Памяти О.И.Варьяш. – Москва, 2003. – С.22–38; *Melnikova Elena.* The Lists of Old Norse Personal Names in the Russian-Bizantine Treaties of the Tenth Century // *Studia anthroponymica Scandinavica Tidskrift för nordisk personnamnsforskning.* – Bd.22. – Uppsala, 2004. – P.5–27; *Її ж.* Сюжет смерти героя “от коня” в древнерусской и древнескандинавской традициях / Е. А. Мельникова // От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный член-кор. РАН Я.Н.Щапову. – Москва, 2005. – С.95–108; *Melnikova Elena.* Varangians and the Advance of Christianity to Rus’ in the Ninth and Tenth Centuries // *Østliga kyrkoinflutande i Norden* / Н. Janson. – Gothenburg, 2005. – P.87–124; *Її ж.* Ольг/ Ольгъ / Олег < Helgi > Вещий: к истории имени и прозвища первого русского князя / Е. А. Мельникова // *Ad fontem – У источника.* Сборник в честь С.М.Каштанова. – Москва, 2005. – С.138–146; *Її ж.* Византия в скандинавских рунических надписях / Е. А. Мельникова // Византийский временник. –Т.64. – Москва, 2005. – С.160–180; *Її ж.* Историческая память в германской устной традиции и ее фиксация / Е. А. Мельникова // История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени. – Москва, 2006. – С.180–222; *Її ж.* “Сказания о первых князьях”: принципы репрезентации устной дружинной традиции в летописи / Е. А. Мельникова // Мир Клио: Сб. ст. в честь Л.П.Репиной. – Москва, 2007. – С.118–131; *Її ж.* Ингигерд, Ярослав Мудрый и Эймунд Эрингссон. Источниковедческие наблюдения / Е. А. Мельникова // Анфилогий. Власть, общество, культура в Средние века и раннее Новое время. Сб. ст. к 70-летию Б.Н.Флори. – Москва, 2007; *Її ж.* Пути и народы: К характеристике ментальной карты составителя “Повести временных лет” / Е. А. Мельникова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Зб. Наукових праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С.68–77; *Її ж.* Балтийская политика Ярослава Мудрого / Е. А. Мельникова // Ярослав Мудрый и его эпоха. – Москва, 2008. – С.78–133; *Її ж.* Укрощение неукротимых: договоры с норманнами как способ их интеграции в инокультурных обществах / Е. А. Мельникова // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2008. – № 2(32). – С.12–26; *Її ж.* Формирование древнешведского государства в региональной перспективе / Е. А. Мельникова // Шведы. Сущность и метаморфозы идентичности. – Москва, 2008. – С.13–20; *Її ж.* Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в

представлениях древнерусских летописцев XI – начала XII в. / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 г. – Москва, 2008. Мельникова Е. А., Седова М. В., Штыхов Г. В. Новые находки скандинавских рунических надписей на территории СССР / Е. А. Мельникова, М. В. Седова, Г. В. Штыхов // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1982 г. – Москва, 1983. – С.182–188; Мельникова Е. А., Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н. Древнескандинавские письменные источники по истории европейского региона СССР / Е. А. Мельникова, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С.36–53; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Начальные этапы урбанизации и становление государства (на материале Древней Руси и Скандинавии) / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1985 г. – Москва, 1986. – С.99–108; *Їх же*. Название “Русь” в этнокультурной истории Древнерусского государства / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С.24–38; Норманны и Варяги: Образ викинга на Западе и Востоке Европы / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Славяне и их соседи: Этнопсихологические стереотипы в средние века. – Москва, 1990. – С.54–65; *Їх же*. „Ряд” легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1990 г. – Москва, 1991. – С.219–229; *Їх же*. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI вв.: к истории названия “варяг” / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Скандинавоведение. – № 2. – 1994. – С.56–69; *Їх же*. Легенда о “призвании варягов” и становление русской историографии / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Вопросы истории. – 1995. – №2. – С.44–57. Мельникова Е.А., Носов Е.Н. Амулеты с рунической надписью с Городища под Новгородом / Е. А. Мельникова, Е. Н. Носов // Там само, 1986 г. – Москва, 1987. –С.210–222.

Свердлов М. Б. Известия шведских рунических надписей о скандинавах на Руси и в Византии / М. Б. Свердлов // Археографический ежегодник за 1972 г. – Москва, 1974. – С.102–109; *Його ж*. RÖRIK (HRÖRIKR) I GÖRDUM / М. Б. Свердлов // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В.Т.Пашуто. – Москва, 1995. – С.37–39.

Джаксон Т.Н. “Восточный путь” исландских королевских саг / Т. Н. Джаксон // История СССР. – 1976. – № 5; *Їі ж*. Скальдические стихи в исландских королевских сагах (к вопросу о степени достоверности королевских саг в качестве источника по истории народов Европейской части СССР) / Т. Н. Джаксон // Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории. – Москва, 1978; *Їі ж*. Бьярмия, Древняя Русь и “Земля неизвестная” (несколько замечаний о методике анализа сведений исландских саг) / Т. Н. Джаксон // Скандинавский сборник. – Т.24. –Таллин, 1979; *Їі ж*. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. / Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1988–1989 гг. – Москва, 1991. – С.5–189; *Їі ж*. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). Тексты, перевод, комментарий. – Т.1. –Москва, 1993; – Изд.2. – Москва, 2000; *Їі ж*. Древнескандинавский “Хольмгард” / Т. Н. Джаксон // Austvegr / Восточный путь. – 1997. – № 3. – С.14; *Їі ж*. Елизавета Ярославна, жена Гаральда Сигурдарсона / Т. Н. Джаксон // Ладога и религиозное сознание: III Чтения памяти А. Мачинской. – Санкт-Петербург, 1997. – С.146–150; *Їі ж*. Исландско-норвежская традиция о Гаральде Сувором Правителе в скальдических стихах, королевских сагах и прядях об исландцах / Т. Н. Джаксон // XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран в Финляндии. – Москва–Петрозаводск, 1997. – С.149–151; *Їі ж*. Ладога саг в археологическом освещении / Т. Н. Джаксон // Дивинец Староладожский: Междисциплинарные исследования. –Санкт-Петербург, 1997. – С.61–64; *Їі ж*. Елизавета Ярославна, королева норвежская / Т. Н. Джаксон // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1999. – С.63–71; *Їі ж*. Исландские саги о роли Ладоги и Ладужской волости в осуществлении Русско-скандинавских торговых и политических связей / Т. Н. Джаксон // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – Санкт-Петербург, 1999. – С.20–25; *Їі ж*. Норвежский конунг Олав Трюггвасон – “апостол русских”? (Источниковедческие заметки) /

Т. Н. Джаксон // Славяноведение. – 2000. – № 4. – С.46–48; *Īi ж.* Норвежский конунг Олав Трюгтвасон и его роль в крещении Руси / Т. Н. Джаксон // Славяне и их соседи: Славянский мир между Римом и Константинополем. Христианство в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в эпоху раннего средневековья / XIX конференция памяти В.Д.Королюка. – Москва, 2000. – С.39–41; *Īi ж.* Mágar Харальд Сигурдарсон и Свен Эстридсен (О брачных связях и политических альянсах в средневековой Скандинавии / Т. Н. Джаксон // Европа в древности и средневековье. 2001 г. – Москва, 2001. – С.71–80; *Īi ж.* Austur i Göðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001; *Īi ж.* Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. – Москва, 2002; *Īi ж.* Брачные святы в средневековой Скандинавии (датские правители XI – середины XII века по “Саге о Кнютлингах”) / Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г. – Москва, 2004. – С.95–101.

Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Из истории Старой Ладоги (по материалам скандинавских саг) / Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 г. – Москва, 1986; Глазырина Г. В. О русско-шведском брачном союзе конца X в. / Г. В. Глазырина // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1988. – С.16–21; *Īi ж.* Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Инггерд (к вопросу о достоверности сообщения Сеорри Стурлусона о передаче Альдейгьуборга / Старой Ладоги скандинавам. / Г. В. Глазырина // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1991 г. – Москва, 1994; *Īi ж.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. –Т.2. – Москва, 1994; *Īi ж.* Исландские викингские саги о Северной Руси. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1996; *Īi ж.* Сведения о “конунгах Руси” в сагах о древних временах / Г. В. Глазырина // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1996. – С.14–17; *Īi ж.* “Конунги Руси” в сагах о древнейших временах / Г. В. Глазырина // Первые Скандинавские чтения: Этнографические и культурно-исторические аспекты. – Санкт-Петербург, 1997. – С.26–31; *Īi ж.* О списке древнерусских княжеств *Саги об Одде Стреле* / Г. В. Глазырина // Памятники старины: Концепции, открытия, версти. Памяти В.Д.Белецкого (1919–1997). – Т.1. – Санкт-Петербург–Псков, 1997. – С.177–180; *Īi ж.* “Сага об Ингваре Путешественнике”: Историческая связь, хронология сюжета и замысел автора / Г. В. Глазырина // XIII Скандинавская конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран в Финляндии. –Москва–Петрозаводск, 1997. – С.153–155; *Īi ж.* О Руссо-шведском брачном союзе конца X века // Восточная Европа в древности и средневековье. 1998 г. – Москва, 1998. – С.16–21; *Īi ж.* Описание “греческого огня” в саге об Ингваре / Г. В. Глазырина // Ладога и эпоха викингов: IV Чтения памяти А. Мачинской. – Санкт-Петербург, 1998. – С.40–43; *Īi ж.* “Ингвар будет полагаться на веру тех, кого он ведет к Богу” (“Сага об Ингваре” о походе по большой реке) / Г. В. Глазырина // Восточная Европа в древности и средневековье. 1999 г. – Москва, 1999. – С.151–158; *Īi ж.* О формировании текста “Саги об Ингваре” / Г. В. Глазырина // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1999. – С.47–55; *Īi ж.* Формирование устной традиции: Сюжет о походе Руссов на Берда’а в восточных памятниках и рассказ “Саги об Ингваре” о гибели скандинавов на Востоке / Г. В. Глазырина // Восточная Европа в древности и средневековье. 2000 г. – Москва, 2000. – С.155–165; *Īi ж.* Перечень правителей Швеции в древнеисландской “Саге о Сверире и конунге Хейдрекс”: К проблеме конструирования генеалогий / Г. В. Глазырина // Европа в древности и средневековье. 2001 г. – Москва, 2001. – С.66–71; *Īi ж.* Сага об Игваре Путешественнике. Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2002; *Īi ж.* О генеалогии исландца Торвальда, странствовавшего на Русь в X веке / Г. В. Глазырина // Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г. – Москва, 2004. – С.78–94; *Īi ж.* Несколько замечаний о пряди “Об исландце-сказителе” / Г. В. Глазырина // Ad fontem У источника. Сборник в честь С. М. Каштанова. – Москва, 2005. – С.133–137; *Īi ж.* Редакции рассказа о поездке Торвальда Путешественника на Русь / Г. В. Глазырина // Общество, государство, верховная власть в России в Средние века и

більшість істориків переглянути погляди стосовно ролі і місця скандинавів в ранній історії Русі.

Коли ж почалися контакти скандинавів з східними слов'янами? Останнім часом початок епохи вікінгів (793–1066 рр.) почали відносити до 730-х років. На південно-східне побережжя Балтики скандинави звернули увагу ще раніше. Перші скандинавські поселення на південь від Ризької затоки (Гробіни біля сучасного м. Лієпая, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та ін.) функціонували бл. 650–850 гг.³

Ладога (Альдейгюборг скандинавських саг, сьогодні с. Стара Ладога), виникла біля впадіння р. Ладозької в р. Волхов в його нижній течії за 12 км від впадіння у Ладозьке озеро. Ладозьке озеро з'єднане рікою Невною з Фінською затокою Балтійського моря. На північ від Ладозького озера лежала легендарна Бярмья. Через Ладозьке озеро і р. Свір можна було добратися до Онезького озера і далі до Білого моря. По р. Волхов можна вийти до витоків Дніпра і Волги, тобто добратися до великих водних артерій, які вели на казковий і багатий південь. Сама природа потурбувалася про те, щоби тут сформувався центр міжплеменного обміну, який пізніше переріс в місто.

Перші сумбурні археологічні дослідження в Старій Ладозі почалися ще у 1708 р., з кінця XIX ст. вони отримали науковий характер, а з 1972 р. тут працює постійна Староладозька археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури РАН, яку сьогодні очолює відомий фахівець професор А. Кірпичников⁴.

³ Глазырина Г.В., Джаксон Т.Н., Мельникова Е.А. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях / Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – Москва, 1999. – С.461.

⁴ Див.: Бранденбург Н. Е. Курганы Южного Приладожья // Материалы по археологии России. – Санкт-Петербург, 1895; *Его же*. Старая Ладога. – Санкт-Петербург, 1896.

Репников Н. И. Поездка в Старую Ладогу / Н. И. Репников // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – Т.5. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1904; *Его же*. Старая Ладога / Н. И. Репников // Сборник Новгородского общества любителей древностей. – Т.7. – Новгород, 1915. – С.31–39; *Его же*. Раскопки в городище Старой Ладоги. Отчет о работах 1909–1913 гг. / Н. И. Репников // Старая Ладога. – Ленинград, 1948. – С.11–70.

Raudonikas W.J. Die Grabriten in der “finnischen” Kurganen im südostlichen Ladogagebiet / W. J. Raudonikas // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Т.4. – Helsinki, 1929. – С.214–228; *Id.*, Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet. – Stockholm, 1930; Равдоникас В. И. Памятники эпохи возникновения феодализма в Карелии и Юго-Восточном Приладожье / В. И. Равдоникас // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Вып.94. – Москва, 1934; *Его же*. О возникновении феодализма в лесной полосе Восточной Европы по археологическим данным / В. И. Равдоникас // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Вып.103. – Москва, 1934; *Его же*. Старая Ладога / В. И. Равдоникас // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Вып.11. – Москва, 1945. – С.30–41; *Его же*. Старая Ладога (Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг.). Ч.1. / В. И. Равдоникас // Советская археология. – Т.11. – Москва, 1949; Ч.2. / В. И. Равдоникас // Советская археология. – Т.12. – Москва, 1950; *Его же*. Древнейшая Ладога в свете археологических исследований 1938–1950 гг. / В. И. Равдоникас // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Вып.41. – Москва, 1951. – С.34–36.

Регион був заселений фінськими племенами. Вікінги проникли сюди з

Орлов С. Н. Могильник в Старой Ладоге / С. Н. Орлов // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук. – № 10. – Ленинград, 1941; *Его же.* Старая Ладога. – Ленинград, 1949; *Его же.* Остатки сельскохозяйственного инвентаря VIII–X вв. из Старой Ладоги / С. Н. Орлов // Советская археология. – Т.21. – Москва, 1954; *Его же.* Вновь открытый раннеславянский грунтовой могильник в Старой Ладоге / С. Н. Орлов // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Вып.65. – Москва, 1956; *Его же.* Сопки волховского типа около Старой Ладоги / С. Н. Орлов // Советская археология. – Т.22. – Москва, 1955; *Его же.* Вновь открытый раннеславянский грунтовой могильник в Старой Ладоге / С. Н. Орлов // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Вып.65. – Москва–Ленинград, 1956; *Его же.* О раннеславянском грунтовой могильнике с трупосождениями в Старой Ладоге / С. Н. Орлов // Советская археология. – 1960. – № 2.

Станкевич Я. В. Керамика нижнего горизонта Старой Ладоги / Я. В. Станкевич // Советская археология. – Т.15. – Москва, 1950. – С.187–216; *Его же.* К истории населения Верхнего Подвонья в I тысячелетии н. э. – Москва, 1960.

Гвоздилов Г. П. Раскопки в Старой Ладоге в 1948 г. / Г. П. Гвоздилов // Советская археология. – Т.14. – Москва, 1950. – С.139–169; *Его же.* Раскопки в Старой Ладоге / Г. П. Гвоздилов // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Вып.81. – Москва, 1960. – С.72–76.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва–Ленинград, 1954; *Ее же.* О гнездовской амфоре и ее надписи / Г. Ф. Корзухина // Исследования по археологии СССР. – Ленинград, 1961; *Ее же.* О времени появления укрепленного поселения в Ладоге / Г. Ф. Корзухина // Советская археология. – 1961. – № 3. – С.76–84; *Ее же.* Из истории игр на Руси / Г. Ф. Корзухина // Советская археология. – 1963. – № 4. – С.85–101; *Ее же.* Новые находки скандинавских вещей близ Торопца / Г. Ф. Корзухина // Скандинавский сборник. – Т.8. – Таллин, 1964. – С.297–312; *Ее же.* Этнический состав населения древнейшей Ладоги / Г. Ф. Корзухина // Тезисы докладов 2-й научной конференции по истории, экономике, языку и литературы Скандинавских стран и Финляндии. – Москва, 1965; *Ее же.* Ладожский топорик / Г. Ф. Корзухина // Культура и искусство Древней Руси. – Москва, 1966. – С.89–96; *Ее же.* К уточнению датировки древнейших слоев Ладоги / Г. Ф. Корзухина // Тезисы докладов третьей научной конференции по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии. – Тарту, 1966. – С.61–63; *Ее же.* Курган в урочище Плакун близ Старой Ладоги / Г. Ф. Корзухина // Краткие сообщения Ин-та археологии. – Вып.125. – Москва, 1971; *Ее же.* О некоторых ошибочных положениях в интерпретации материалов Старой Ладоги / Г. Ф. Корзухина // Скандинавский сборник. – Вып.16. – Таллин, 1971; *Ее же.* Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладоге / Г. Ф. Корзухина // Краткие сообщения Ин-та археологии. – Вып.135. – Москва, 1973; *Корзухина Г. Ф., Давидан О. И.* Раскопки на урочище Плакун в Старой Ладоге / Г. Ф. Корзухина, О. И. Давидан // Археологические открытия 1968 г. – Москва, 1969. – С.16–17.

Давидан О. И. Резная кость Старой Ладоги / О. И. Давидан // Сообщения Гос. Эрмитажа. – Вып.23. – Ленинград, 1961. – С.16–18; *Ее же.* Гребни Старой Ладоги / О. И. Давидан // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып.4. – Ленинград, 1962. – С.95–108; *Ее же.* К вопросу о происхождении и датировке ранних гребней Старой Ладоги / О. И. Давидан // Археологический сборник Гос. Эрмитажа. – Вып.10. – Ленинград, 1968. – С.54–63; *Ее же.* О времени появления токарного станка в Старой Ладоге / О. И. Давидан // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып.12. – Ленинград, 1970; *Ее же.* К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией / О. И. Давидан // Скандинавский сборник. – Вып.16. – Таллин, 1970; *Ее же.* Стратиграфия нижнего слоя Староладожского городища и вопросы датировки / О. И. Давидан // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып.17. – Ленинград, 1976; *Ее же.* К вопросу организации косторезного ремесла в древней Ладоге / О. И. Давидан // Там же. – Вып.18. – Ленинград, 1977; *Ее же.* Деревянная посуда Старой Ладоги VIII–IX вв. / О. И. Давидан

моря через Неву и Ладозьке озеро ще у VII ст. (до його початку відноситься

// Там же. – Вып.21. – Ленинград, 1981; *Ее же*. Ткани Старой Ладоги / О. И. Давидан // Там же. – Вып.22. – Ленинград, 1981; *Ее же*. Этнокультурные контакты Старой Ладоги VIII–IX вв. / О. И. Давидан // Там же. – Вып.27. – Ленинград, 1986.

Дубов И. В. О датировке железных шейных гривен с привесками в виде “колокольчиков Тора” / И. В. Дубов // Исторические связи Скандинавии и России в IX – XX вв. / Отв. ред. Шаскольский И.П. – Москва–Ленинград, 1970. – С.262–269.

Klejn L. S. Soviet archaeology and the role of the Vikings in the early history of the Slavs. Comment on Daniil Avdusin, Smolensk and the Varangians according to the archaeological data / L. S. Klejn // Norwegian Archaeological Review. – Vol.6. – 1973. – № 1; *Id.*, A panorama of theoretical archaeology / L. S. Klejn // Current Anthropology. – Vol.18. – Chicago, 1977. – №.1. – P.1–42; *Клейн Л. С.* Феномен советской археологии. – Санкт-Петербург, 1993; *Id.*, Das Phänomen der Sowjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten. – Berlin, 1997; *Его же*. Норманизм – антинорманизм: конец дискуссии / Л. С. Клейн // Stratum plus. – Вып.5. – Санкт-Петербург–Кишнев, 1999. – С.91–101; *Его же*. Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон. – Санкт-Петербург, 2009; *Клейн Л. С., Лебедев Г. С., Назаренко А. В.* Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения / Л. С. Клейн, Г. С. Лебедев, А. В. Назаренко // Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв. / Под ред. Н. Е. Носова и И. П. Шаскольского. – Ленинград, 1970. – С.226–252.

Кирпичников А. Н. Ладога и Переяславль – древнейшие каменные крепости на Руси / А. Н. Кирпичников // Памятники культуры. Новые открытия. 1977 г. – Москва, 1977. – С.417–434; *Его же*. Крепость Ладога в X–XIII веках / А. Н. Кирпичников // Новгород древний – Новгород социалистический. Археология, история, искусство. – Новгород, 1977; *Его же*. Ладога и ладожская волость в период раннего средневековья / А. Н. Кирпичников // Славяне и Русь. – Киев, 1979; *Его же*. Новооткрытая ладожская каменная крепость IX–X вв. / А. Н. Кирпичников // памятники культуры. Новые открытия. 1979. – Ленинград, 1980. – С.441–455; *Его же*. Каменные крепости Новгородской земли. – Ленинград, 1984; *Его же*. Средневековая Ладога: к итогам археологических исследований / А. Н. Кирпичников // Древнерусский город. – Киев, 1984; *Его же*. Ладога в VII–XII вв.: Этапы городского развития по археологическим и письменным источникам / А. Н. Кирпичников // Тезисы докл. Сов. Делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – Москва, 1985; *Его же*. Посад средневековой Ладоги / А. Н. Кирпичников // Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. – Ленинград, 1985; *Его же*. Ладога и ладожская земля VIII–XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Историко-археологическое изучение Древней Руси. Итоги и основные проблемы. Славяно-русские древности. – Вып.1. – Ленинград, 1988. – С.38–79; *Его же*. Ладога в международной торговле VIII–XI вв. (по находкам куфических монет) / А. Н. Кирпичников // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”. – Чернигов, 1988; *Его же*. Новые исследования Старой Ладоги (1972–1994) / А. Н. Кирпичников // Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В.И.Равдоникаса. Тезисы докладов. – Санкт-Петербург, 1994; *Его же*. Город Ладога – ровесник Русского государства / А. Н. Кирпичников // Вестник гуманитарных наук. – № 1/2. – Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. Ладога VIII–XIII вв. и ее международные связи / А. Н. Кирпичников // Славяно-русские древности. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. Ладога – город эпохи викингов на европейском пути Запад–Восток / А. Н. Кирпичников // Восточный путь. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. Сказание о призвании варягов. Анализ и возможности источника / А. Н. Кирпичников // Первые скандинавские чтения. Этнографические и культурные аспекты. – Санкт-Петербург, 1997. – С.7–18; *Его же*. Костяной предмет со знаками из Старой Ладоги / А. Н. Кирпичников // Ладога и религиозное сознание. – Санкт-Петербург, 1997; *Его же*. Начало древней Ладоги и новые историко-археологические изыскания (К 25-летию деятельности Староладожской археологической экспедиции) / А. Н. Кирпичников // Петербург и Россия: Петербургские чтения. – Санкт-Петербург, 1997; *Его же*. Раннесредневековая Ладога по данным новых историко-археологических

жіноче поховання у Рієккала у північній частині Ладозького озера і знахідка

исследований / А. Н. Кирпичников // Древности Поволховья. – Санкт-Петербург, 1997; *Его же*. Сказание о призвании варягов: легенды и действительность / А. Н. Кирпичников // Викинги и славяне. – Санкт-Петербург, 1998. – С.31–55; *Его же*. Историко-культурное наследие Старой Ладogi / А. Н. Кирпичников // Ладога и эпоха викингов. – Санкт-Петербург, 1998; *Кирпичников А. Н., Рябинин Е. А.* Некоторые итоги изуизучения средневековой Ладogi / А. Н. Кирпичников, Е. А. Рябинин // Новое в археологии Северо-Запада СССР. – Ленинград, 1985; *Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Русь и варяги (руско-скандинавские отношения домонгольского времени) / А. Н. Кирпичников, И. В. Дубов, Г. С. Лебедев // Славяне и скандинавы / Отв. ред. Е. А. Мельникова. – Москва, 1986. – С.189–297; *Кирпичников А. Н., Белецкий С. В.* Новые сфрагистические находки из Старой Ладogi / А. Н. Кирпичников, С. В. Белецкий // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 1994. – № 3; *Их же*. Печать и пломба из раскопок в Старой Ладoge / А. Н. Кирпичников, С. В. Белецкий // Дивинец староладожский. – Санкт-Петербург, 1997; *Их же*. Новые сфрагистические находки из Старой Ладogi / А. Н. Кирпичников, С. В. Белецкий // Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша: связующие пути и организующие центры. – Санкт-Петербург, 2002; *Кирпичников А. Н., Назаренко В. А.* Археологические открытия в Старой Ладoge. Черты сходства средневековых городов региона Балтики / А. Н. Кирпичников, В. А. Назаренко // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 1992. – № 2; *Их же*. Ладoga – укрепленное поселение на востоке балтийского региона в эпоху раннего средневековья / А. Н. Кирпичников, В. А. Назаренко // Археологические изыскания. – Вып.14. – Санкт-Петербург, 1992; *Их же*. Деревянные сооружения Старой Ладogi по раскопкам 1984–1992 гг. / А. Н. Кирпичников, В. А. Назаренко // Древности Поволховья. – Санкт-Петербург, 1997; *Кирпичников А. Н., Сарабьянов В. Д.* Старая Ладoga – древняя столица Руси. – Санкт-Петербург, 1996; *Кирпичников А. Н., Казанский Н. Н.* Византийская митрополичья печать, найденная в Старой Ладoge / А. Н. Кирпичников, Н. Н. Казанский // Ладога и эпоха викингов. Санкт-Петербург, 1998; *Их же*. Печать византийского митрополита из Старой Ладogi / А. Н. Кирпичников, Н. Н. Казанский // Церковная археология. – Вып.4. – Санкт-Петербург, 1998; *Кирпичников А.Н., Сорокин П.Е.* Археологические раскопки в Старой Ладoge в 2000 г. / А. Н. Кирпичников, П. Е. Сорокин // Миграции и оседлость от Дуная до Ладogi в I тысячелетии христианской эры. Пятье чтения памяти Анны Мачинской. – Санкт-Петербург, 2001.

Петренко В. П. Новые находки скандинавского происхождения из Старой Ладogi / В. П. Петренко // Тезисы докладов VII конференции по изучению Скандинавских стран и Финляндии. – Ленинград–Москва, 1976; *Его же*. Раскопки сопки в урочище Победище близ Старой Ладogi / В. П. Петренко // Краткие сообщения Ин-та археологии. – Вып.150. – Москва, 1977; *Его же*. Топография Староладожского поселения / В. П. Петренко // Древние города. Материалы к Всесоюзной конференции “Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья”. – Ленинград, 1977; *Его же*. Финно-угорские элементы и культуре раннесредневековой Ладogi / В. П. Петренко // Новое в археологии СССР и Финляндии. Доклады Третьего советско-финского симпозиума по вопросам археологии 11–15 мая 1981 г. – Ленинград, 1984; *Его же*. Классификация сопки Северного Поволховья / В. П. Петренко // Средневековая Ладoga. Новые археологические открытия и исследования. – Ленинград, 1985; *Его же*. Раскоп на Варяжской улице (постройки и планировка) / В. П. Петренко // Там же. – С.81–116; *Его же*. Погребальный обряд населения Северной Руси VIII–X вв. Сопки Северного Поволховья. – Санкт-Петербург, 1994; *Его же*. К уточнению датировки могильника на Староладожском Земляном городище / В. П. Петренко // Ладoga и религиозное сознание. – Санкт-Петербург, 1997; *Петренко В. П., Конаков Н. Д., Рогачев М. Б.* Некоторые сведения о сопках Северного Поволховья / В. П. Петренко, Н. Д. Конаков, М. Б. Рогачев // Проблемы истории и культуры Северо-Запада РСФСР. – Ленинград, 1977; *Петренко В. П., Шитова Т. Б.* Любшанское городище и поселения Северного Поволховья / В. П. Петренко, Т. Б. Шитова // Средневековая Ладoga. Новые археологические открытия и исследования. – Ленинград, 1985.

Носов Е. Н. Некоторые вопросы домостроительства Старой Ладogi / Е. Н. Носов //

Краткие сообщения ин-та археологии. – Вып.150. – Москва, 1977; *Его же*. Новгород и новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных: к вопросу о возникновении Новгорода / Е. Н. Носов // Новгородский исторический сборник. – Вып.2 (12). – Ленинград, 1984. – С.3–28; *Его же*. Сопковидная насыпь в урочище Плакун в Старой Ладогe / Е. Н. Носов // Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. – Ленинград, 1985; *Его же*. Происхождение легенды о призвании варягов и Балтийско-Волжский путь / Е. Н. Носов // Древности славян и финно-угров. – Санкт-Петербург, 1992. – С.100–105; *Его же*. Проблема происхождения первых городов Северной Руси / Е. Н. Носов // Древности Северо-Запада России (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские города Балтики). – Санкт-Петербург, 1993. – С.59–78; *Носов Е. Н., Горюнова В. М., Плохов А. В.* Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменья. – Санкт-Петербург, 2005.

Рябинин Е. А. Скандинавский производственный комплекс VIII века / Е. А. Рябинин // Скандинавский сборник. – Вып.25. – Таллин, 1980; *Его же*. Новые открытия в Старой Ладогe (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг. / Е. А. Рябинин // Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. – Ленинград, 1985; *Его же*. Уникальный комплекс снаряжения верхового коня из Старой Ладогe (к истории русско-западноевропейских связей в московскую эпоху) / Е. А. Рябинин // Slavica. Gandensia. – Bd.19. – 1992; *Его же*. У истоков ремесленного производства в Ладогe / Е. А. Рябинин // Новые источники по археологии Северо-Запада. – Санкт-Петербург, 1994. – С.5–59; *Его же*. Заметки о ладожских древностях (о “двух культурах” раннесредневековой Ладогe) / Е. А. Рябинин // Современность и археология: Международные чтения, посвященные 25-летию Староладожской археологической экспедиции. – Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. Предметы вооружения и их имитации из Старой Ладогe (материалы новых исследований) / Е. А. Рябинин // Древности Северо-Западной России. – Санкт-Петербург, 1995; *Его же*. “Деревянный мир” раннесредневековой Ладогe (по материалам раскопок Земляного городища 1973–1985 гг.) / Е. А. Рябинин // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – Санкт-Петербург, 1996.

Черных Н. Б. Дендрохронология древнейших горизонтов Ладогe (по материалам раскопок Земляного городища) / Н. Б. Черных // Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования. – Ленинград, 1985. – С.76–80; *Ее же*. Дендрохронология Ладогe (раскоп в районе Варяжской улицы) / Н. Б. Черных // Там же. – С.117–122; *Рябинин Е. А., Черных Н. Б.* Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища в свете новых исследований / Е. А. Рябинин, Н. Б. Черных // Советская археология. – Москва, 1988. – № 1.

Стальсберг А. Женские вещи скандинавского происхождения на территории Древней Руси / А. Стальсберг // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – Киев 1985. – Т.3. – Вып.16. Секция V. – Москва, 1987. – С.73–79; *Его же*. Проблемы культурного взаимодействия Руси и Скандинавии в VIII–XI вв. (по археологическим собраниям СНГ) / А. Стальсберг // Археологические вести. – 1994. – № 3. – С.192–200; *Его же*. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси / А. Стальсберг // Историческая археология: традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д.А.Авдусина. – Москва, 1998

Кузьмин С. Л. Первые десятилетия истории ладожского поселения / С. Л. Кузьмин // Петербургский археологический вестник. Европейская Сарматия. Сборник статей к 60-летию Д. А. Мачинского и М. Б. Щукина. – Санкт-Петербург–Кишинев, 1997; *Его же*. Сопки Нижнего Поволжья: взгляд на проблему на исходе XX века / С. Л. Кузьмин // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – Санкт-Петербург, 1999.

Белецкий С. В. Зарождение русской геральдики / С. В. Белецкий // Stratum plus. – № 6. – Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 2000. – С.366–424; *Его же*. Знаки Рюриковичей. Ч.1. X–XI вв. / С. В. Белецкий // Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 2000. – С.3–120; *Его же*. Знаки Рюриковичей. Ч.2. Знаки XII–XIII вв. на памятниках сфрагистики (материалы к своду) / С. В. Белецкий //

фібули за 17 км нижче Ладозького озера по течії Волхова)⁵. Земляне городище Ладоги виникло як городище вікінгів не пізніше 753 г. (дата визначена за дендрохронологією містків, отриманою Н. Черних та Є. Рябініним у 1970–1980 рр.⁶). Гавань була в гирлі р. Ладожки. Сама скандинавська назва *Альдейгюборг* походить від фінського топоніма Алоде-йокі (Alode-joki) – “нижня ріка”, так місцеві фіни назвали ріку Ладожку. Слов’янська назва Ладоги походить вже від скандинавської⁷.

Скандинави у Ладозі будували так звані великі доми, які мали сіни і головну будову з очагом посередині, цей тип будівель зберігся тут до кінця X ст.⁸. Поряд з ними були квадратні (4 на 4 м) дерев’яні фінські доми з пічками в куті⁹. Сліди активної ремісничої діяльності з явно скандинавськими технологіями¹⁰ також підтверджують домінують прибулих скандинавів. Одна з таких відомих знахідок – кузня з ковальською майстернею початку 750-х років, де виготовляли ножі, цвяхи, наконечники стріл і дротиків. В мастерні знайдені різноманітні ковальські та столярні інструменти. За Є. А. Рябініним майстерня належала

Там само. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 2001. – С.3–187; *Его же*. Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков / С. В. Белецкий // Ладога и Глеб Лебедев. Восьмье чтения памяти Анны Мачинской. – Санкт-Петербург, 2004. –С.243–319; *Его же*. Еще раз о знаках Рюриковичей / С. В. Белецкий // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. – Санкт-Петербург, 2008; *Его же*. “Пятно” русских князей – “тамга” или “герб”? / С. В. Белецкий // Записки Ин-та истории материальной культуры РАН. – № 3. – Санкт-Петербург, 2008. – С.203–209; *Белецкий С. В., Петренко В. И.* Печати и пломбы из Старой Ладоги / С. В. Белецкий, В. И. Петренко // Новые источники по археологии Северо-Запада России. – Санкт-Петербург, 1994.

⁵ *Мельникова О.* Скандинавы в Южной Руси // Другий Міжнар. конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 4.

⁶ *Рябинин Е. А., Черных Н. Б.*, Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища. – С.72–100.

⁷ *Джаксон Т. Н.* Альдейгюборг: археология и топонимика / Т. Н. Джаксон // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии: Сб. статей к 75-летию В. Д. Белецкого. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 77–79; *Roždestvenskaja T.* Place-names of Scandinavian origin in Russia: A review of the literature / T. Roždestvenskaja // The Rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19–20 October 1996 in The Manor of Karlslund, Örebro, Sweden / Ed. P. Hansson. – Örebro, 1997. – P. 92; *Мачинский Д. А.* Ладога и эпоха викингов. Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 133.

Існує інша версія, прихильником якої є А.Чернов: У “Сазі про Хрольва Пішохода” Південне Приладожжя названо Ормаланд – країна змії. Пороги біля селища Волхов (де тепер ГЕС) ділили ріку Волхов на Верхню і Нижню ріки. Нижня ріка – це нижче порогів, де закінчується царство Перуна і починаються володіння змієвидного Велеса. Волхов витікає з Ільмена біля Перині і закінчується останнім підвищенням Велешю. Але ця версія лінгвістично не пов’язує назви *Альдейгюборг* і *Ладога*, що явно неприйнятно.

⁸ *Кузьмин С. Л., Петров Н. И.* “Большие дома” северо-западной Руси VIII–XI вв. / С. Л. Кузьмин, Н. И. Петров // Новгород и Новгородская земля. – Вып. 4. – Новгород, 1990. – С. 62.

⁹ *Uino P.* On the history of Staraja Ladoga / P.Uino // Acta Archaeologica. – Vol. 59. – 1989. – P. 213.

¹⁰ *Хомутова Л. С.* Кузнечная техника на земле древней веси в X в. / Л. С. Хомутова // Советская Археология. – 1984. – № 1. – С. 199–209; *Roesdahl E.* Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800–1200. – Kobenhavn, 1992. – S.298.

вихідцям з о. Готланд і була знищена бл. 760 р., скоріше всього, любшанами¹¹. Пізніше на її місці був збудований новий дерев'яний дім (який проіснував до часу близько 840 р.), в якому знайдені куфічні монети з 783 і 786 рр.¹².

Вже в VIII ст. Ладога була важливим центром міжнародної торгівлі. В Ладозі та її околицях знайдено шість скарбів куфічних арабських срібних монет, в тому числі найбільш древній скарб у Східній Європі (786 р.)¹³. У 2002 р. під час розкопок частини купецького заїжджого дому в шарах другої половини X ст., порядом з 2500 зеленими бусинками (явно якоюсь торговою партією), знайдена вставка персня-печатки з гірського кришталю з арабським написом “Допомога моя лише у Аллаха, на нього я покладаюся і до нього звертаюся”, що дає підстави допускати присутність у місті мусульманських купців¹⁴. В кінці VIII – на початку IX ст. Ладога була важливим транзитним пунктом на Волзько-Балтійському шляху, через який проходили основні потоки арабського срібла на Готланд і Бірку¹⁵, звідки вони поширювалися балтійським побережжям (17 знахідок скарбів з монетами до 833 р.)¹⁶.

Перша слов'янська знахідка (кривицьке срібне височне кільце) відноситься до 750-х років, але воно лежало поряд з головкою Одіна і двома десятками ковельсько-ювелірних і столярних інструментів явно скандинавського походження.

І все ж слов'яни проникли сюди трішечки раніше. Найближче слов'янське поселення було на горбі протилежного берега Волхова на Любші (за 2 км нижче по течії Волхова). Любшанське фінське городище (можливо з капищем, яке існувало тут, судячи за знахідками, з III–IV ст.¹⁷) було знищено десь в кінці VII ст. або на початку VIII ст. і відродилося вже з дерев'яно-земляно-кам'яними укріпленнями, що унікально для Східної і Північної Європи (подібні укріплення в той час були лише у слов'янських районах Подунав'я¹⁸). Судячи з жіночих підвісок, населення городища було змішаним слов'яно-фінським¹⁹.

Перша зустріч скандинавських і слов'янських колоністів вилася в зіткненні десь біля 760 р., коли горіла Ладога. Якщо перше Любшанське посе-

¹¹ См.: <http://chernov-trezn.narod.ru/Ladoga3.htm/>

¹² *Рябинин Е. А.* Новые открытия в Старой Ладоге (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг.) / Е. А. Рябинин // Средневековая Ладога / Ред. В. В. Седов. – Ленинград, 1985. – С. 55–58.

¹³ *Kirpichnikov A. N.* Staraja Ladoga / Alt-Ladoga und seine überregionalen Beziehungen im 8.–10. Tagen zur Verbreitung und Verwendung von Dirhems in eurasischen Handel / A. N. Kirpichnikov // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. – Bd. 69. – 1989. – S. 322, 324.

¹⁴ *Кирпичников А. Н.* Новые историко-археологические исследования Старой Ладоги / А. Н. Кирпичников // Ладога и истоки российской государственности и культуры. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 21.

¹⁵ *Херрман Й.* Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона / Й. Херрман // Славяне и скандинавы. – Москва, 1986. – С. 99.

¹⁶ *Кропоткин В. В.* О топографии кладов куфических монет в IX в. в Восточной Европе / В. В. Кропоткин // Древняя Русь и славяне. – Москва, 1978. – С. 113.

¹⁷ Див.: <http://chernov-trezn.narod.ru/Ladoga3.htm/>

¹⁸ *Рябинин Е. А.* Предисловие к альбому археологических находок в Старой Ладоге и на Любше / Е. А. Рябинин // У истоков Северной Руси. Новые открытия. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 17.

¹⁹ Там само. – С. 18.

лення могло бути знищеним під час зіткнень слов'янських колоністів з фінами, то перше Ладозьке поселення було розрушено в результаті протистояння вікінгів з слов'янами. Далі обидві сторони продовжували співіснувати. З 780-х років сліди слов'ян фіксують і у Земляному та Мисовому городищах, однак загалом в Ладозі фінські і слов'янські матеріали до кінця VIII ст. не перевищують 10 % (такі знахідки, як подинче височне кільце чи кресало в масиві скандинавських матеріалів²⁰ не дають підстав для інших висновків). Правда, праця Є. А. Рябініна по ладозькому дереву²¹, а також ліплена кераміна 780 – 930 рр., аналогічна кераміці з Любшанського городища²², дозволяють стверджувати, що співвідношення скандинавських, фінських і слов'янських матеріалів в цей період потребує більш глибокого дослідження.

З IX ст. слов'янська присутність почала стрімко зростати²³. В той же час на Земляному городищі кількість будівель зменшилася, як і кількість скандинавських прикрас²⁴. Однак скандинавські елементи домінували і в цьому періоді. В урочищі Плакун (на правому березі Волхова напроти Мисового і Земляного городищ), за даними, уточненими згідно дендрохронології, виконаної Н. Черних, протягом 850–925 рр. функціонувало окреме скандинавське кладовище, де були і жіночі поховання. Поховання скандинавських жінок виділяють за парними лускоподібними защепками-фібулами. Судячи за матеріалами поховань, вони належали рядовим поселенцям. Не тільки Ладога, але і її околиці заповнені скандинавськими пам'ятками IX–X ст. (як добре видно на схемі А. Сталсберга²⁵). В Земляному городищі далі активно функціонувало ремісниче виробництво, зокрема виготовлення за арабською технологією низькотемпературного скла-бус²⁶, які обмінювали у фінських мисливців на хутра, які потім продавали арабам за дірхеми. Цікава поява в кераміці Ладоги фризських глеків другої половини IX ст. і кістяних фризських гребенів²⁷. Тоді ж з'являються серед скандинавських поховань камерні. Перевага слов'янського населення у самій Ладозі починається з X ст.²⁸.

²⁰ Там само. – С. 10, 12.

²¹ Див.: <http://altladoga.narod.ru/knigi/elv/riabinin/dmir/1.htm>

²² Дубашинский А. В. Любшанское городище в Нижнем Поволховье / А. В. Дубашинский // Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 96–103.

²³ Михайлов К. А. Скандинавский могильник в урочище Плакун (заметки о хронологии и топографии) / К. А. Михайлов // Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. – С. 66; Рябинин Е. А. Предисловие к альбому археологических находок в Старой Ладоге и на Любше. – С. 10.

²⁴ Михайлов К. А. Скандинавский могильник в урочище Плакун. – С. 66.

²⁵ Stalsberg A. The Scandinavian Viking Age finds in Rus' / A. Stalsberg // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. – Vol. 69. – 1988. – S. 448–471.

²⁶ Рябинин Е. А. Начальный этап стеклоделия в Балтийском регионе (по материалам исследований Ладоги VIII–IX вв.) / Е. А. Рябинин // Дивинец Староладожский. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 43–49.

²⁷ Davidan O. I. Om hantverkets utveckling i Staraja Ladoga / O. I. Davidan // Fornvännen. – Bd. 77. – 1982. – S. 171.

²⁸ Петренко В. П. Финно-угорские элементы в культуре средневековой Ладоги / В. П. Петренко // Новое в археологии СССР и Финляндии. Докл. III советско-финского симпозиума по вопросам археологии 11–15 мая 1981 г. / Ред. Б. Рыбаков. – Ленинград, 1984. – С. 87.

Археологи знайшли на межі горизонтів E2–E1²⁹ тотальну пожежу Ладоги близько 865 р., що, на думку багатьох дослідників, піднімає довіру не тільки до самих подій, висвітлених в найдавніших літописах, але і до традиційних дат³⁰. Можна стверджувати, що Ладога з середини VIII ст. до початку X ст. була значним поліетнічним центром з домінантою скандинавських елементів.

Всьому цьому сучасні антинорманісти протиставляють хіба старі версії Ю. Венеліна (Гуци)³¹, С. Гедеонова³², В. Вилінбахова³³ і А. Кузьміна³⁴ в злегка оновленій оправі³⁵.

Ряд скандинавських саг з циклу “саг про давні часи” (“Пергамент з плоского острова”, “Сага про Хальвдана, сина Естейна”, “Сага про Стурлауга Працьовитого”, “Сага про Хрольва Пішохода”, “Сага про Тідрека Бернського”), “Пісня про Хюндла” з “Старшої Едди” і “Молодша Едда” Сноррі Стурлусона³⁶

²⁹ За стратиграфічними і дендрохронологічними даними встановлений наступний поділ нижніх відкладень Земляного городища: горизонт E3, нижній шар (750–760 pp.); E3, середній шар (770–790 pp.); E3, верхній шар (800–830 pp.); горизонт E2 (840 – середина 860-х pp.); горизонт E1 (870–920 pp.); горизонт D в межах даної ділянки поселення представлений будівельними залишками 930–950-х гг. (Рябинин Е. А., Черных Н. Б., Стратиграфия, застройка и хронология. – С.72–100).

³⁰ Кирпичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А. и др. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения / А. Н. Кирпичников, Г. С. Лебедев, В. А. Булкин // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР. – Вып. 160. – 1980. – С. 27; Кузьмин С. Л. Пожары и катастрофы в Ладоге: 1250 лет непрерывной жизни? / С. Л. Кузьмин // Ладога. Первая столица Руси. 1250 лет непрерывной жизни. Седьмые чтения памяти Анны Мачинской, 21–23 декабря 2002 г. / Науч. ред. Д. Мачинский. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 45–57.

³¹ Венелин Ю. О происхождении славян вообще и россов в особенности (1836–1839?) / Ю. Венелин // Сборник Русского исторического об-ва. – Вып.8 (156). – Москва, 2003. – С.21–83; *Его же*. Скандинавomania и ее поклонники или столетие изыскания о варягах. – Москва, 1842; *Его же*. О нашествии завислянских славян на Русь до Рюрыковых времен / Ю. Венелин // Общество истории и древностей российских. – Москва, 1848; *Его же*. Известия о варягах арабских писателей и злоупотребления в истолковании оных / Ю. Венелин // Чтения в Об-ве истории и древностей российских. – Москва, 1870. – Кн.4. – С.1–18.

³² Гедеонов С. А. Отрывки из исследований о варяжском вопросе. – Санкт-Петербург, 1862; *Его же*. Варяги и Русь. – Ч.1–2. – Санкт-Петербург, 1876.

³³ Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь / В. Б. Вилинбахов // *Slavia occidentalia*. – Т.22. – Poznań, 1962; *Его же*. Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсона / В. Б. Вилинбахов // Скандинавский сборник. – Вып. 6. – Таллин, 1968; *Его же*. Об одном аспекте историографии варяжской проблемы / В. Б. Вилинбахов // Скандинавский сборник. – Вып. 7. – Таллин, 1969; *Его же*. По поводу некоторых замечаний П. Н. Третьякова / В. Б. Вилинбахов // Советская Археология. – 1970. – № 1.

³⁴ Кузьмин А. Г. “Варяги” и “русь” на Балтийском море / А. Г. Кузьмин // Вопросы истории. – 1970. – № 10; *Его же*. Об этнической природе варягов / А. Г. Кузьмин // Вопросы истории. – 1974. – № 3.

³⁵ Фомин В. В. Русские летописи и варяжская легенда. – Липецк, 1999; *Его же*. Варяги и варяжская Русь. – Москва, 2005; *Его же*. Варяги и варяжский вопрос в судьбе России // www.portal-slovo.ru; Меркулов В. И. Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме / В. И. Меркулов // Сб. Русс. ис. об-ва. Т.8 (156). Антинорманизм. – Москва, 2003. – С. 135–145; *Его же*. Гюстеровская ода и мекленбургская генеалогическая традиция // Хронос www.hrono.info.

³⁶ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С. 69, 85–88.

розповідають про ранню історію Ладоги, розглядаючи її як центр одного з скандинавських королівств (в цей період таких “королівств” в скандинавських землях і на територіях, які контролювали вікінги, було більше сотні) і, напевно, відбивають реальну версію вдалого нападу на Ладогу (на основі інформації Життя св. Анскарія, написаного гамбурзько-бременським єпископом Рімбертом до 865 г., А. Кірпи́чников пов’язує цю подію з походом шведського конунга Анунда з Данії на Бірку у 852 р.³⁷):

– “Пергамент з плоского острова” [*Flateyjarbók*] розповідає, що “Хальвдан Старий. взяв собі в жони Альфію, дочку Едмунда, конунга з Хольмгарда [Новгорода – Л.В.]”³⁸;

– “Сага про Хальвдана, сина Ейстейна” [*Hálfðanar saga Eysteinnssonar*] розповідає, що в Альдейгюборзі [Ладозі. – Л.В.] правив старий конунг Хергейр, який мав дружину Ісгерд і дочку красуню Інгігерд (“вона була прекрасніша за всіх дівчат”). Ейстейн підійшов до Альдейгюборга з своїм військом (“у Хергейра війська було мало”), завоював це місто, після нього конунгом став Хальвдан, який пізніше завоював Бярмаланд [Корелу – Л.В.] і повернувся з перемогою у Альдейгюборг³⁹;

– “Сага про Стурлауга Працьовитого” [*Sturlaugs saga*] розповідає, що в Альдейгюборзі правив старий конунг Інгвар, який мав дочку Інгігерд (“вона була прекраснішою за всіх жінок і дуже мудрою”), яка відмовила Фрамару [Франмару], шведському вікінгу, котрий прибув до Альдейгюборгу [Ладоги – Л.В.] з 60 дракарами. Тоді Фрамар повернувся до Швеції, отримав допомогу від Стурлауга, який зайняв місто, зробив Фрамара в ньому конунгом і видав за нього Інгігерд. І правив спочатку Фрамар “радячись з кращими людьми в тій країні”⁴⁰;

– “Сага про Хрольва Пішохода” [*Gaungu-Hrólf's saga*] про те ж: “Хреггвід називався конунг, він правив в Хольмгардарікі [Новгороді на Русі – Л.В.] ... дочка, яку звали Інгігерд; вона була прекраснішою і лагіднішою від всіх жінок у всій Гардарікі [Русі – Л.В.]”⁴¹;

– “Сага про Тідрека Бернського” [*Fidreks saga af Bern*] – тут в Хольмгарді правив конунг Хертніт⁴²;

– “Пісня про Хюндла” з Старшої Едди і, нарешті, Молодша Едда Сноррі

³⁷ Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. – Ленинград, 1988. – С. 47–48.

³⁸ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – С. 69.

³⁹ Там же. – С. 85. Повний текст саги (древніший пергаментний рукопис з 1450–1475 pp.): *Hálfðanar saga Eysteinnssonar* // *Fornaldarsögur Norðurlanda* / Utg. av Guðni Jónsson, Bjarni Vilhjálmsson. – Bd. 3. – Reykjavik, 1944. – Bl. 283–319; *Halfdan Eysteinnsson* // *Seven Viking Romances* / Trans. with an Introd. By Hermann Pálsson and Paul Edwards. – London-New York, 1985. – P. 171–198; Глазырина Г. В. Alaborg “Саги о Хальвдане, сыне Эйстейна”. К истории Русского Севера / Г. В. Глазырина // Древнейшие государства на территории СССР. 1978 г. – Москва, 1978. – С. 203–204.

⁴⁰ Там само. – С. 85; Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1996. – С. 158–159, 164–165, 170–171.

⁴¹ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – С. 86.

⁴² Там само. – С. 87.

Стурлусона: *“Конунга звали Хальвдан Старий, він був славнішим з всіх конунгів. Він був великий воїн і далеко ходив до сходу, там він вбив на поєдинку того конунга, котрого звали Сігтрюг, він вступив у шлюб з тою жінкою, котру звали Альвіг Мудра, дочкою конунга з Хольмгарду [Новгорода – Л.В.], у них було 18 синів.”*⁴³.

Подібну інформацію до матеріалів саг подає так званий Іоакимовий літопис в переказі В. Татищева. Вірогідність існування літопису, який був складений першим новгородським єпископом Іоакимом і спирався на місцеву традицію, залишається великою попри відомий скепсис до матеріалів самого В. Татищева. Ще Б. Клейбер зауважив, що одне з джерел, яке торкалося кола “саг про давні часи”, могло стати основою Іоакимового літопису. Цю версію розвинув Г. Лебедев, звернувши увагу, що ріка Кумень, на якій був розбитий князь Буриной (за сагами конунг Хергейр, Хреггвід чи Хертніт), – це ріка Кумене у Фінляндії, а ім’я “Адвінда” є у новгородському ономастиконі – одного з посадників звали Отвіне⁴⁴.

Зрозуміло, що цей ряд саг відбиває реалії існування невеликого князівства (“королівства”) з центром в Ладозі, в якому у другій половині VIII – на початку IX ст. домінували вікінги, вождь яких мав титул конунга. Розповіді про ці події переказували різні скальди, зробивши головними героями своїх замовників, ці розповіді також відбивають різночасові епізоди боротьби за Ладогу різних груп вікінгів⁴⁵. Як раз приблизно в той же час Ейрик Емундарсон, конунг Упсали, підпорядкував південнобалтійські землі (бл. 850–860 рр.), а Олаф, конунг Бірки, оволодів укріпленими пунктами куршів Себорг [Гробіні – Л.В.] і Ануоле⁴⁶.

Поряд з Ладогою і її околицями формувалась Славія – міжплеменний союз словен, частини кривичів і чуді (угро-фінських племен), пов’язаних з міжнародним транзитним шляхом з Каспійського моря через Волгу і її басейн до Балтійського моря, який в районі оз. Ільмень і р. Волхов виходив до землі словен⁴⁷. Все це сприяло розквіту Ладоги, виростаючої з центру міжплеменного обміну в місто, – поліетнічний торговельний центр, і підвищувало зацікавленість в цьому пункті різних груп вікінгів.

Хальвдан Старий відомий не тільки з древніх саг. Це представник династії ютландських конунгів, родинно пов’язаних з данськими Скольдунгами і норвезькими Інглінгами. Рання генеалогія цих династій страшенно заплутана. Вважають, що Хальвдан Старий був молодшим братом данського конунга Горма і сином Гаральда Хільдітена (Бойовий зуб, Зуб битви)⁴⁸, що залишається дискусійним. У 782 р., втративши свої володіння, він відправив посольство до короля франків Карла Великого, сподіваючись отримати від нього володіння у Фрісландії⁴⁹.

⁴³ Киртичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. – С. 88.

⁴⁴ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – Москва, 2001. – С. 62.

⁴⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 199.

⁴⁶ Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. На пути “из варяг в греки” // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С.483.

⁴⁷ Носов Е. Н. Новгородское (Рюриково) городище. – Ленинград, 1990. – С. 189.

⁴⁸ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – С. 78.

⁴⁹ Ловмянский Х. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский” / Х. Ловмянский //

Хто дійсно був батьком Хальвдана Старого? Саги називають його сином Ейстейна з норвезької династії Інґлінґів, який мав володіння у Північній і Південній Норвегії. Втративши дружину, Ейстейн занявся піратством на Балтиці, грабуючи також землі Бярмії. Його братові Ейріку Мандрівнику саги приписують віднайдення шляху до Константинополя – землі Одаїнсак (“Луки безсмертя”). Ім’я Ейстейн характерно для VIII ст. За сагою про Хальвдана, сина Ейстейна [*Hálfðanar saga Eysteinnssonar*], конунг Ейстейн з сином Хальвданом на 30 дракарах вирушив у Аустрвез [*Austrvegr* – східний шлях, землі за Балтійським морем⁵⁰]. Саме під час цього походу був взятий Альдейґюборґ [Ладога – Л.В.]. За цією ж сагою Ісгерд, дружина ладозького конунга Херґейра, була дочкою Хледвера, конунга з Гаутланда (Готаланда) у Швеції. Саме шведські вікінґи з Готланда, на думку дослідників, були засновниками ранньої Ладоги, яка мала найбільш інтенсивні контакти з шведськими землями⁵¹.

Десь в останній чверті VIII ст. норвезький конунг і пірат Ейстейн захопив Ладогу і закріпив своє становище шлюбом з вдовою попереднього конунга Херґейра. Після загибелі Ейстейна ладозьким конунгом став його син Хальвдан Старий, який втягнувся у грабіжницькі походи у Бярмію та інші території на побережжі Балтики. Схоже, що протистояння шведських і норвезьких вікінґів у боротьбі за Ладогу стало постійним. У 782 р. Хальвдан Старий виступив претендентом на володіння у Фрісландії, а невдовзі утвердився у західній частині Ютландії і навіть претендував на данський престол по смерті конунга Готфреда у 810–812 рр., що дало підстави зарахувати його до династії Скольдунґів, з якими, напевно, він знаходився в родинних стосунках. Наявність у Ладозі значних фризських матеріалів дає можливість допускати, що Хальвдан або котрийсь з його синів продовжували періодично утримувати Ладогу, яку шведські вожді також намагалися повернути. Такий вдалий напад на Ладогу близько 852 р. або раніше, в якому взяли участь шведські вікінґи Фрамар (Франмар), Стурлауг і син Стурлауга Хрольв, відобразили вказані саги. Фрамар став ладозьким конунгом і спочатку правив “радячись з краццими людьми в тій країні”. До того часу у Ладозі і в окрузі вже сформувалося слов’яно-фінське суспільство

Скандинавский сборник. – Вып. 7. – Таллин, 1963. – С. 224–226, 228–229.

⁵⁰ До кінця XI ст. в сагах *Austrvegr* – Східний шлях звично означав землі Руси. Так Ярослав Мудрий (Яріцлав саґ) нерідко іменується як *Austrvegr konunge* – конунг Східного шляху, а місцеве населення як *Austrvegrsmenn* – жителі Східного шляху. З XII ст. назва *Gardariki* витісняє *Austrvegr*, остання залишається виключно для позначення південно-східного побережжя Балтики: Віндланд (*Vindland*), Курланд (*Kúrland*), Естланд (*Estland*) і т. д. (Див.: Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 483).

⁵¹ Потин В. М. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.) / В. М. Потин // Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв. – Ленинград, 1970. – С. 67; Давидан О. И. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией (по материалам нижнего слоя Староладожского городища) / О. И. Давидан // Скандинавский сборник. – Вып. 16. – Таллин, 1971. – С. 112; Лебедев Г. С. Археологические памятники Ленинградской области. – Ленинград, 1977. – С. 164–193; Даркевич В. П. Международные связи / В. П. Даркевич // Древняя Русь. Город, замок, село. – Москва, 1985. – С. 389; Седых В. Н. Северная Русь в эпоху Рюрика по данным археологии и нумизматики / В. Н. Седых // Ладога и истоки русской государственности и культуры. – С. 84–96.

з крапленням старої місцевої варязької *русі*, лідером якого був Гостомисл. В наслідок повстання слов'ян і фінів у 860 р. (виходячи з Древнїшого зведення) чи 865 р. (судячи по тотальній пожежі) Фрамар втратив Ладогу. І місцеві вожді після цього цілком логічно звернулися до Рюрика, сина Хальвдана, щоби з допомогою данських (ютландських) вікінгів відбивати напади шведських⁵². Крім того, прибулі з віддаленої Ютландії вікінги більше потребували підтримки місцевого суспільства і його лідерів.

Петербурзький дослідник А. Чернов справедливо звернув увагу, що *русь* яку покликали ладожани (а серед них теж була *русь*), за ПВЛ знаходилася на шляху по Балтиці і Аталантиці в Середземне море між готами і англїанами. Тобто це якраз Фризія з її Рюриковим Рустрінгером. Закликання Рюрика в Ладогу виправдане і тим, що арабське срібло, накоплене в Ладозі в наслідок подвійного товарообміну, через Данію йшло в Європу, а шведи взяли Ладогу і цей потік розвернули на Швецію. Кого ж тоді було кликати ладожанам для захисту морських шляхів, як не Рюрика з його флотом?⁵³

Першим ще у 1816 р. звернув увагу на біографію ютландського вікінга Роріка, який помер близько 879 р. (не пізніше 882 р.) і чия діяльність добре прослідковується за письмовими пам'ятками, бельгійський дослідник Г.-Ф. Хольман⁵⁴. Розгорнули цю гіпотезу Ф. Крузе⁵⁵ та М. Беляєв⁵⁶.

Стосовно родоводу Роріка (Рюрика), то джерела (аннали Ейнхарда (741–829)⁵⁷, Фульденські аннали (680–901)⁵⁸ Бертинські аннали (741–882) в частинах складених єпископом з Труа Пруденцієм (835–861) і реймським архієпископом Гінкмаром (861–882)⁵⁹, Ксантенські аннали (640–874)⁶⁰, Норманська хроніка (820–911)⁶¹, Житіє св. Анскарія, архієпископа бременського і гамбургського, першого місіонера у Швеції, написане його учнем і наступником Рімбертом (831–865)⁶², “Історія гамбургських єпископів” Адама Бременського (близько 1073–1075)⁶³ та ін.), незважаючи на певні протиріччя, достатньо

⁵² *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – С. 199–200.

⁵³ <http://chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm> /

⁵⁴ *Hollmann H. Fr.* Rustringen, die ursprüngliche Heimat des ersten russischen Großfürsten Ruriks und seiner Brüder. Ein historischer Versuch. – Bremen, 1816; *Голлманн Г.–Фр.* Рустрингия, первоначальное отечество первого великого князя Рюрика и братьев его. – Москва, 1819.

⁵⁵ *Крузе Ф.* О происхождении Рюрика / Ф. Крузе // Журн. Мин-ва нар. просвещения. – 1836. – № 1. Январь. – С. 43–73; – № 6. Июнь. – С. 513–517.

⁵⁶ *Беляев Н. Т.* Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи / Н. Т. Беляев // *Seminarium Kondakovianum*. – Т.3. – Прага, 1929. – С. 215–270.

⁵⁷ *Einhardi Annales* / Ed. G. H. Pertz // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (далі – MGH SS). – Т.1. – Hannoverae, 1826. – P. 135–218.

⁵⁸ *Annales Fuldenses* / Ed. G. H. Pertz // *Ibid.* – P. 337–415.

⁵⁹ *Annales Bertiniani* / Ed. G. H. Pertz // *Ibid.* – P. 419–515.

⁶⁰ *Annales Xantensium* / Ed. G. H. Pertz // *Ibid.* – Т.2. – Hannoverae, 1829. – P. 217–235; *Аннали Ксантена // Историки эпохи Каролингов / Отв. ред. А. И. Сидоров.* – Москва, 1999. – С.143–158.

⁶¹ *Chronicon de Normannorum gestis in Francia* / Ed. G. H. Pertz // MGH SS. – Т. 1. – P. 532–536.

⁶² *Vita Sancti Anskarii a Rimberto* / Ed. G. H. Pertz // MGH SS. – Т. 2. – P. 683–725. *Vita Sancti Anskarii a Rimberto* / Ed. G. H. Pertz // MGH SS. – Т. 2. – P. 683–725.

⁶³ *Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* / Ed. B. Schmeidler

надійно пов'язують його з Хальвданом Старим. Переконливо можна говорити про чотирьох синів Хальвдана: Ануло, Гаральда Клака, Регінфріда і Хеммінга. Ксантенські і Фульденські аннали під 850 р. називають Роріка молодшим братом Гаральда, інші джерела – племінником. Ануло и Регінфрід загинули на початку 810-х років під час боротьби батька за данський престол. Хеммінг загинув у 837 р.⁶⁴ К. Кош вважав Роріка сином Ануло⁶⁵, О. Мельникова – сином Хеммінга⁶⁶. А. Кунік, І. Стреєнструп, Е. Дюммлер, Г. Ловмянський вважали Роріка сином одного з братів, внуком Хальвдана Старого. Я більше схиляюся до давньої версії Ф. Крузе, В. Фогеля та М. Беляєва, які вважали Роріка молодшим сином Хальвдана Старого⁶⁷. В такому випадку Рорік (Рюрик) повинен був би народитися не пізніше 812 р. Ф. Крузе вважав, що він народився близько 817 р.⁶⁸, але немає жодної впевненості, що Хальвдан Старий на той час ще був живим. Тоді Рорік міг бути лише сином Хеммінга. Врешті датування Ф. Крузе – тільки гіпотеза без достатнього обґрунтування.

Гаральд Клак і Хеммінг після смерті батька і загибелі братів Ануло і Регінфріда намагалися утримати володіння у Фрісландії та Ютландії. Після невдалих спроб у 819–823 рр. Гаральд Клак с дружиною, сином Готфрідом, племінником (чи молодшим братом?), і наблизеними прибули у 826 р. в столицю імперії франків Інгельгейм, де прийняли християнство у присутності імператора Людовика Благочестивого. Імператор підтвердив Гаральду Клаку володіння графством Рустінген у Фрісландії. Дуже ймовірно, що цим племінником чи молодшим братом, який у 826 р. хрестився разом з Гаральдом Клаком, був Рорік (Рюрик)⁶⁹. Християнином був також і Хеммінг, який загинув у 837 р.

Гаральд Клак помер на початку 840-х років⁷⁰. Після цього Рорік втратив володіння у Фрісландії, зробившись ворогом імператора Лотаря і як пірат, нападаючи на фризські береги. Цікаво, що після невдалого нападу у 845 р., він наказав відпустити всіх полонених християн і змусив своїх дружинників поститися протягом 40 днів. Цей факт побіжно підтверджує, що він був християнином або, по меншій мірі, симпатизував християнам⁷¹.

У 850 р. Рорік силою захопив значний порт у Фрісландії Дорестад, після чого імператор Лотар повернув йому володіння у Фрізії⁷². З того часу соратником Роріка став син Гаральда Клака – Готфрід. Це також побіжно свідчить на користь версії, що Рорік був братом Гаральда Клака, а якщо племінником – то сином Ануло, старшим від Готфріда. Імператор Лотар, скориставшись новою

// *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.* – Hanoverae, 1917; *Adam of Bremen.* History of the archbishops of Hamburg. Bremen – New York, 1959.

⁶⁴ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – С. 71–72.

⁶⁵ Koch C. Tables généalogiques des maisons souveraines du nord et de l'est de l'Europe. – Paris, 1818. – Tabl. 17.

⁶⁶ История Дании. – Т.1. – Москва, 1996. – С. 42.

⁶⁷ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – С. 71.

⁶⁸ Крузе Ф. О происхождении Рюрика. – С. 71.

⁶⁹ Беляев Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. – С. 227–228.

⁷⁰ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – С. 72.

⁷¹ Там само. – С.73.

⁷² Беляев Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. – С. 230–231.

усобицею за данський престол після смерті конунга Хоріка I (у 854 р.), відібрав фрісландські володіння Роріка і Готфріда (у 855 р.). Новий конунг Данії Хорік II (854–867/873) у 857 р. надав Роріку частину своїх земель між Північним морем і р. Ейдер.

Далі інформація про Роріка щезла з джерел і тільки у 863 р. і у 867 р. його флотилія здійснила два потужні напади на прирейнські володіння імператора Лотара. Причому джерела далі називають Роріка християнином⁷³. По смерті Лотара Рорік звернувся до Карла Лисого, з яким зустрівся двічі – у 870⁷⁴ і 872 рр., причому на другій зустрічі він був з молодшим сином Гаральда Клака – Родульфом. У 873 р. Роріку були повернені володіння у Фрісландії, після чого він присягнув Карлу Лисому. Однак в тому ж 873 р. Рорік присягнув братові Карла – Людовику Німецькому. І після цього джерела про нього не згадують. У 882 р. володіння Роріка у Фрісландії від імператора Карла III Товстого отримав Готфрід, старший син Гаральда Клака⁷⁵. Майже очевидно, що до 882 р. Рорік вже помер. Г. Ловмянський вважав, що він помер у 876 р., але також не аргументував цю гіпотезу⁷⁶.

Версію Г.-Ф. Хольмана, Ф. Крузе та М. Беляєва щодо тотожності Роріка Ютландського з Рюриком Ладозьким підтримали Г. Вернадський⁷⁷, О. Прицак⁷⁸, Л. Гумильов⁷⁹, Г. Лебедев⁸⁰, Б. Рыбаков⁸¹, С. Азбелев⁸², А. Молчанов⁸³, М. Свердлов⁸⁴, А. Кірпічніков⁸⁵, Є. Пчолов⁸⁶, Л. Войтович⁸⁷. Серед противників

⁷³ А.Чернов звернув мою увагу на те, що у такому випадку Рюрик не міг прибути у Ладогу раніше 867 р., що узгоджується з висновками Є. Рябініна та Н. Черних про тотальну пожежу Ладоги у 865 р.

⁷⁴ А.Чернов, обгрунтовано на мій погляд, вважає, що Рюрик перший раз пробув у Ладозі два роки, потім пішов до Ільменя і заложив там Рюрикове городище, після чого повернувся у Європу на три роки: йому потрібна була своя база на Заході у Фрісландії.

⁷⁵ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – С. 73–74.

⁷⁶ Ловмянский Х. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”. – С. 237.

⁷⁷ Vernadsky G. The Origins of Russia. – Oxford, 1959. – P. 207–208; Вернадский Г. В. Древняя Русь. – Тверь, 1999. – С. 341–344.

⁷⁸ Pritsak O. The Origin of Rus'. – Vol. 1. – Cambridge (Mass.), 1981. – P. 155.

⁷⁹ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. – Москва, 1989. – С. 160.

⁸⁰ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985. – С. 214.

⁸¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1993. – С. 299.

⁸² Азбелев С. Н. Обзор источников о происхождении Рюрика и версия о его славянских предках / С. Н. Азбелев // Изв. Русс. генеалог. об-ва. – Вып. 1. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 45–46; *Его же*. О происхождении династии Рюриковичей / С. Н. Азбелев // Россия и зарубежье: генеалогические связи. Первый Междунар. генеалог. colloquium. – Москва, 1999. – С. 7.

⁸³ Молчанов А. А. Древнескандинавский антропонимический элемент в династической традиции рода Рюриковичей: О роли отдельных компонентов в полиэтнической основе формирования Древнерусского государства / А. А. Молчанов // Образование Древнерусского государства: спорные проблемы. – Москва, 1992. – С. 44–47.

⁸⁴ Свердлов М. Б. Rōrik (Hrōrikr) i Gordum / М. Б. Свердлов // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1994. – С. 36–37.

⁸⁵ Кирпичников А. Н. Сказание о призвании варягов: Легенды и действительность А. Н. Кирпичников // Викинги и славяне. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 40–50.

⁸⁶ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – С. 74–76.

⁸⁷ Войтович Л. Князя доба на Русі: портрети еліти. – С. 196–203; *Его же*. Рюрик: легенди і

цієї версії найбільш авторитетні О. Ридзевська⁸⁸ (яка однак не розгорнула свого заперечення в систему доказів), Г. Ловмянський⁸⁹ (за його версією існували два різні Рюрики одночасно) та І. Шаскольський⁹⁰ (повторив аргументи відносно відсутності інформації у західних джерелах про володіння Рюрика на Русі і хронологічні невідповідності). Всі троє вчених працювали в умовах відповідного ідеологічного тиску. Основні аргументи противників тотожності обох Рюриків, які зводяться до хронологічних невідповідностей (а чи існують вони в дійсності?) і мовчання латинських джерел про Ладогу, на мій погляд, достатньо коректно усунені М. Беляєвим, Г. Лебедевим та Є. Пчоловим у цитованих працях. Рюрик (до 812–879) повністю був здатний близько 867–879 рр. контролювати Ладогу, утримуючи землі між Північним морем і р. Ейдер, та повернути собі Дорестад з фризькими територіями. Така діяльність повністю в дусі конунга-вікінга. Передача володінь у Фрісландії його племіннику (або двоюрідному брату?) Готфріду, як справедливо відзначив Є. Пчолов, могла бути пов'язана з переміщенням спадкоємця Рюрика – Ігоря разом з своїм опікуном-регентом Олегом на Придніпров'я до Києва⁹¹.

Недавні знахідки в Ладозі експедиції А. Кірпи́чнікова⁹², особливо знахідка 20 червня 2008 р. поблизу будівлі 930 р. ливарної формочки з соколом з піднятими крилами (в геральдичній позі) (див. фото), які дають підстави достатньо переконливо пов'язати сокола з тризубом, підтверджуючи скандинавське походження династії Рюриковичів (як показав у своїй блискучій розвідці А. Чернов⁹³, це зображення має масу аналогій у скандинавських матеріалах, в тому числі ладозьких, гніздовських і навіть на монеті данського конунга з області Данло – Олафа Гудредсона (Айлав Гутфрїтсон) (939–941), знайденій у графстві Кент), несподівано підсилили аргументацію ще однієї версії, за якою Ладога була центром Руського каганату, звідки було відправлено посольство кагана Русі, згадане в Бертинських аналах під 839 р. і великий ледунг (морське ополчення), який загрожував Константинополю у 860 р. Таку позицію підтримали

дійсність. Стан дискусії на початку XXI в. / Л. Войтович // Наук. зошити ів. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Львів, 2005. – С. 25–35; *Его же*. Рюрик: легенды и действительность / Л. В. Войтович // Исследования по Русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова / Отв. ред. Ю. Алексеев, А. Дегтярев, В. Пузанов. – Москва, 2006. – С. 111–121.

⁸⁸ *Ридзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – С. 132.

⁸⁹ *Ловмянский Х.* Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”. – С. 224–230.

⁹⁰ *Шаскольский И. П.* Норманнская теория в современной буржуазной историографии. – Москва–Ленинград, 1965. – С. 211.

⁹¹ *Пчелов Е.* Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – С. 75. В цьому контексті реальні риси отримує виступ ладозьких нобілів на чолі з Вадимом Хоробрим під час відсутності Рюрика і його розправа з бунтівниками.

⁹² *Кирпичников А. Н.* Ладожская жемчужина в Балтийском море / А. Н. Кирпичников // Родина. – 2008. – № 9.

⁹³ *Чернов А. Ю.* В старой Ладоге найден герб Рюрика? // <http://chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm>

Д. Шепард⁹⁴, Д. Мачинський⁹⁵, О. Галкіна⁹⁶, В. Дучко⁹⁷ та ін.

Ще далі пішов К. Цукерман. За його концепцією, традиційні хронологічні межі початкового періода російської історії роздуті. До виникнення Русі Київської російська державність пережила два етапи формування. Перший етап – це 30–70-і роки IX ст., другий прийшовся на час від приходу в Русь Рюрика у 895 г. (!) до початку X ст. На першому етапі державності це об'єднання носило назву “Русский каганат” і знаходилося в басейні Волхова. Столиця цього утворення – Ладога. На початку 70-х років IX ст. в результаті невідомої міжплемінної війни каганат виявився розрушеним. На зміну каганату прийшло нове об'єднання на чолі з Рюриком, центром якого був Новгород (Рюрикове городище). Назва держави в тому випадку не змінилася. На основі цього історик пропонує початковий етап історії Русі корінно переглянути⁹⁸.

Йому дуже переконливо заперечив П. Толочко, відзначивши, що більшість аргументів, приведених К. Цукерманом, запозичені у попередників, що називається, за методом віддачі переваги, не приводячи жодних додаткових доказів. Їх критичний аналіз свідчить, що, проти очікування автора концепції, історикам доведеться все ж утриматися від корінного перегляду початкової історії Русі⁹⁹.

Найбільш слабкою є спроба К. Цукермана віднести події, пов'язані з Рюриком до 895 р. К. Цукерман твердить, що слов'янські племена у Подніпров'ї у IX ст. були залежними від хозарів і практично не приймали участі у міжнародній торгівлі, поки в кінці IX ст. не прийшов Рюрик.

Чи дійсно, як стверджує цей історик, скандинави утворили у Приладожжі Руський каганат, звідки відправляли посольство в Константинополь у 839 р. і загрожували столиці Візантії у 860 р., а вся слов'янська територія знаходилась під владою хозарів і просто покірно платила данину? І чи єдиним був шлях до Константинополя через Ладогу?

Вище вже згадувалося, що саги приписують брату Ейстейна, батька Хальвдана, конунгу Ейрику Мандрівникові віднайдення шляху в Константинополь – землю Одаїнсак (“Луки безсмертя”). Інші саги розповідають, що конунг Івар Широки Обійми (друга половина VII ст.) “оволодів... всім Аустррікі [Східним шляхом – Л.В.]”¹⁰⁰ Тобто спроби проникнення у Візантію через Східну Європу, використовуючи бази вікінгів південніше Ризької затоки (які знаходилися там ще з V–VI ст.), були вже в кінці VII ст. З VIII ст. розповіді про подорожі вікінгів по *Austrveg* (Східному шляху) доволі численні. Відкидувати цю інформацію

⁹⁴ *Shepard J.* The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? / *J. Shepard* // *Early Medieval Europe*. – Vol. 4. – 1995. – P. 41–60.

⁹⁵ *Мачинский Д. А.* Эпоха викингов в “Скандинавском Средиземноморье” и “русско-варяжский период” на “восточных путях” (*Austrvegir*) / *Д. А. Мачинский* // *Ладога и эпоха викингов. Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник* / Отв. ред. *Д. Мачинский*. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 130–139.

⁹⁶ *Галкина Е. С.* Тайны русского каганата. – Москва, 2002.

⁹⁷ *Duczko W.* *Ruś wikingów*. – Warszawa, 2007.

⁹⁸ *Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства / *К. Цукерман* // *Археология*. – 2003. – № 1.

⁹⁹ *Толочко П. П.* Русь изначальная / *П. П. Толочко* // *Археология*. – 2003. – № 1.

¹⁰⁰ *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). Тексты, перевод, комментарий. – Т.1. – Москва, 1993. – С.51, 55.

просто так не можна. “Сага про гутів” описує шлях в Константинополь через Західну Двину¹⁰¹.

На *Austrverg* саги крім Хольмгарда (Новгорода) поміщають звично ще два міста: *Koenugarðr* (Київ) і *Miklagarðr* (Константинополь). Спостереження за топонімами показали, що виникнення топонімів на – *garðr* слід датувати часом до початку широкого проникнення скандинавів у Середнє Придніпров’я і інтенсивного функціонування Дніпровського шляху, тобто до другої половини IX ст.¹⁰².

Докази О. Прицака, Н. Голба і М. Гольдельмана¹⁰³ про заснування Києва хозарами у 830 г. або не пізніше першої половини IX ст. явно непереконливі¹⁰⁴. Скандинавська етимологія імен князів Аскольда і Діра (*Askuldr*, *Dyrr*) безсумнівна¹⁰⁵. Спроби пов’язати їх з легендарною династією Кия¹⁰⁶ не витримують критики. Повідомлення Найдавнішого літопису про поховання обох князів у різних місцях, розповідь арабського енциклопедиста ал-Масуді (кінець IX ст. – 956/957) про слов’янського царя ал-Діра – дозволяють зробити висновок про різночасовість правління Діра і Аскольда¹⁰⁷. У такому випадку Дір був попередником Аскольда.

Аскольд, схоже, тотожній синові знаменитого вікінга Рагнара Ладброка¹⁰⁸,

¹⁰¹ “... поплили на острів поблизу Естланда, який називається Даге [о. Хейумаа – Л.В.], і поселились там і збудували укріплення... Але і там вони не могли себя прокормити і поплили рікою, яка називається Дюна [Західна Двина – Л.В.], а по ній через Русаланд. Вони плили так довго, що приплили у Грінкланд [Византию – Л.В.]” (Сага о гутах / Пер. С.Д.Ковалевского // Средние века. – Т.38. – Москва, 1975. – С.307).

¹⁰² Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. На пути “из варяг в греки” // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С.477.

¹⁰³ Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В.Я.Петрухина. – Москва–Иерусалим, 1997.

¹⁰⁴ Толочко П. П. К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева / П. П. Толочко // Хазарский альманах. – Т.2. – Киев–Харьков–Москва, 2004. – С.98–108.

¹⁰⁵ Томсен В. Начало русского государства / В. Томсен // Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. – 1891. – Кн.1. – С.65; Рьдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С.77, 174; Ловмянский Х. Русь и норманны. – Москва, 1985. – С.143–144, 271; Мельникова Е. А. Скандинавские антропонимы в Древней Руси / Е. А. Мельникова // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1984. – С.23.

¹⁰⁶ Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев. – Киев, 1964. – С.160–164; Его же. Утверждения христианства на Руси. – Київ, 1988. – С.37–76; Рыбаков Б.А. Мир истории. – Москва, 1987. – С.33, 59–60; Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – Киев, 1986. –С.51–53.

¹⁰⁷ Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в.: принятие христианства. – Москва, 1988. – С.120.

¹⁰⁸ Рагнар Ладброк (“шкіряні штани” – штани, пошиті його дружиною з шкіри диких звірів, ніби мали магічну силу, захищаючи їх власника) – герой багатьох саг, представник бічної гілки данських Скольдунгів, знаменитий вікінг, якому вдалося у 845 р. провести вверх по Сені 112 дракарів і раптовим ударом захопити Париж, його ледунги приводили в жах англо-саксонські королівства, загинув у 865 р., коли його дракар сів на мілину біля берегів королівства Нортумбія у Британії і після невдалої сутички знаменитий вікінг став полоненим короля Елле II, який наказав кинути його в яму із зміями. Рагнар попросив меч і сам скочив туди з криком “Один!”.

який мав ім'я Hvitserkr і за Gesta Danorum Саксона Граматика володів Скіфією¹⁰⁹, завойованою Рагнарором. Після кількох невдалих спроб місцевий гелеспонтський князь проник зі своїми дружинниками в його столицю під виглядом купців і вбив Гвітсеркра (Гвискарда-Аскольда?)¹¹⁰. Про його загибель розповідають також і ісландські саги¹¹¹. Скандинавські дослідники знаходять тут паралелі з розповіддю про здобуття Києва Олегом¹¹². Схоже, що Рагнар Ладброк з сином зайняли Київ до 860 р., відібравши його у іншої групи варягів-русів, можливо у того ж Діра. Збереження імені Діра у місцевих переказах ймовірно пов'язано з допомогою звільнення від хозарської залежності¹¹³. Сам Дір утвердився у Києві десь перед 837 р., коли було відправлено посольство, яке з'явилося в Інгельгеймі у 838 р. Звільнившись від хозарської залежності, він тут же поспішив прийняти титул кагана, декларуючи свою рівність з правителем хозар. Саме хозарська небезпека завадила посольству повернутися назад дніпровським шляхом¹¹⁴. Зовнішньополітична ситуація була зручною: проти хозарського кагана, який прийняв іудаїзм на початку 830-х рр. вибухнуло повстання, активними учасниками якого стали кабари і угри. Саме для контролю над останніми і була збудована фортеця Саркел у 833 р.¹¹⁵. Виходячи із складу посольства можна вважати Діра і його оточення шведами. Очевидно вони прийшли з Ладого, тоді як Рагнар Ладброк та його вікінги були данцями і проникли до Києва через Західну Двину, Уллу, Друть і Дніпро, якщо не по Німану, Ясельді і Прип'яті.

Таким чином гіпотетично появу вікінгів у Середньому Подніпров'ї треба відносити до часу не пізніше початку IX ст.: у 833–837 рр. вони вже допомогли місцевим *полянам* звільнитися від хозарської залежності, про що побіжно свідчить літописна розповідь про полянську данину мечами (в Центрально-Східній Європі не було покладів болотної або озерної руди придатної для виготовлення мечів¹¹⁶). Вікінги принесли з собою не тільки мечі вищої якості,

¹⁰⁹ Цікаво, що бастард Гвітсеркр (Гавітсерк) успадкував за батьком ще якісь володіння у Ютландії і Вікландії (південне побережжя Балтики).

¹¹⁰ *Saxonis Grammatici Gesta Danjrum* / Hrsg. A.Holder. – Strassburg, 1886. – S.211. Askuldr та Hvitserkr різні імена, але в сагах та легендах такі неспівпадіння допустимі.

¹¹¹ *Volsunga saga ok Ragnar saga Ladbrokar* / Und. M.Olsen. – København, 1906–1908. – S.168–169.

¹¹² *Steenstrup J. Normannerne*. – Bd.1. – København, 1876. – S.125; *Storm G. Kritiske biarag til vikingetiden historie*. – Chriatiana, 1878. – S.94; *Orlik A. Kilderne til Saksens oldhistorie*. – Bd.2. – København, 1894. – S.129.

¹¹³ *Войтович Л.В. Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О.Пріцаком* / Л. В. Войтович // *Хазарський альманах*. – Киев–Харьков, 2005. – С.109–117.

¹¹⁴ Див.: *Войтович Л. Вічні дискусії навколо етноніму Русь* / Л. Войтович // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – Вип.13. – Львів, 2009; *Його же. Русь: поморські слов'яни чи варяги?* / Л. Войтович // *Проблеми слов'янознавства*. – Вип.58. – Львів, 2010.

¹¹⁵ *Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок.836–889 гг.* / К. Цукерман // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Вип.6. – Симферополь, 1998. – С.663–688.

¹¹⁶ Була проблема з такою рудою і в Скандинавії і на Рейні, звідки походить більшість мечів, знайдених в Центрально-Східній Європі. Але тут навчилися, як показують сучасні експерименти, спеціальної технології, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мінімізації недостатків першого. Ковальським способом готували штабу з

але і інші більш досконалі види озброєння – шоломи обтічної форми; кольчуги, плетені з круглого дроту (в європейських землях носили кольчуги з прикріплених круглих пластин); лоді, які однаково добре ходили бурхливими морями і спокійними річками і які можна було на катках перетягувати суходолом. Всі ці речі, рівно ж як і технологія їх виготовлення, дозволили слов'янським дружинам, підсилені і очолені досвідченими вікінгами не тільки успішно протистояти хозарам чи іншим кочівникам, але й ставати до польової битви з візантійськими контингентами.

Серед багатьох стереотипів, які побутують у російській, і частково українській історіографії, твердження про відсутність в Подніпров'ї і південно-західному регіоні скарбів куфічних монет першого періоду (які містять монети, випущені до 833 р.), що ніби-то свідчить про неучасть цих регіонів в міжнародній торгівлі цього періоду, а значить, і відсутність в цих регіонах вікінгів. Ця можна відразу заперечувати, скориставшись зведеннями топографії знахідок скарбів давніх арабських куфічних монет першого періоду (до 833 р.), складених В. Яніним¹¹⁷ за матеріалами Р. Фасмера¹¹⁸ з доповненнями В. Кропоткіна¹¹⁹:

1. Ладога (786); 2. Нові Млини (при впадінні р. Сейм в р. Десну) (787/788); 3. Унгени (Молдова) (792/793); 4. Правобережне Цимлянське городище (Хозарія) (799/800); 5. Лелеки (на р. Вятка) (803/804); 6. Светлоград

кількох прутків, кожен з яких сам по собі був зроблений з кількох загартованих менших прутків або шматків дроту, поміщених між прутками чи дротом з негартованої сталі. Гартування, внаслідок якого отримувалися клинки з м'якого металу (маловуглецевої сталі) і периферійна частина меча з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, проводилось багаторазовим нагріванням в вогні на дерев'яному вугіллі. Один кінець з прутків зварювався ковальським способом, а другий затискався у тиски. Зварений кінець скріплявся щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору, і заготовка меча щільно скручувалася і проковувалася, що зварювало разом компоненти. Прутки на кожній стороні служили для заповнення спіральних пустот, які утворювались при скручуванні полосок. Два таких скручених прутки могли бути приварені до сторони третього, щоби створити центральну частину леза, в той же час як ще одна полоска загартованої сталі приварювалася вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожную сторону і закручувалася навколо неї там, де повинна була бути ріжуча кромка. Ця полоска була з сталі найвищого гатунку. Після цього напильниками клинку надавалася потрібна форма, а потім, у більшості випадків, проводилися гартування і відпуск. Гартування проводилося шляхом швидкого охолодження в воді чи маслі, що робило метал твердим і крихким. Відпуск здійснювався нагріванням металу до вибраної температури, яка визначалася за кольором нагрітого металу, після чого йому давали можливість повільного охолодження. Це зменшувало внутрішню напругу і ломкість, викликані гартуванням, і робило клинок гнучким. Лезо після цього звично точили на спеціальних точильних каменях і полірували [Норманн А.В.Б. Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов. Москва, 2008. С.28-29]. Див. також: *Войтович Л.* Чи були мечі харалужні? / Л. В. Войтович // Вісник інституту археології. – Вип.2. – Львів, 2007. – С.74-79.

¹¹⁷ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – Москва, 1956. – С. 87.

¹¹⁸ Фасмер Р. Р. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе // Изв. АН. Отд. обществ. наук. Москва. – 1933. – № 6–7. – С. 478.

¹¹⁹ Кропоткин В. В. О топографии кладов куфических монет в IX в. в Восточной Европе / В. В. Кропоткин // Древняя Русь и славяне. – Москва, 1978. – С. 111–118.

(бувше Петровське, Хозарія) (804/805); 7. Крив'янська станиця (нижче впадіння Сіверського Донця в Дон) (805/806); 8. Баскач (на р. Ока вище впадіння р. Москви) (807/808); 9. Вілеги (на р. Волхов) (807/808); 10. Княщино (на р. Волхов при Ладозі) (808/809); 11. Завалишино (витоки р. Сейм) (809/810); 12. Тарту (809/810); 13. Хитровка (Хозарія) (810/811); 14. Семенів городок (верхів'я Волги) (810/811); 15. Нижні Новосілки (на р. Ворсклі) (811/812); 16. Нижня Сиворотка (на р. Ворсклі) (812/813); 17. Кремлівське (басейн Оки) (812/813); 18. Угодичі (верхів'я Волги вище впадіння Мологи) (812/813); 19. Могилев (814/815); 20. Сарське городище (Дебори, Хозарія, скарб 1930 р.) (814/815); 21. Мінськ (округа) (815/816); 22. Набатово (витоки Західної Двини) (815/816); 23. Лопатний (верхів'я Оки поблизу витоків) (816/817); 24. Борки (середня течія Оки) (817/818); 25. Новотроїцьке городище (818/819); 26. Скопінск (верхів'я басейну Дону при водорозділі з басейном Оки) (818/819); 27. Яриловичі (басейн р. Сож) (820/821); 28. Елмед (середня Волга при впадінні Оки) (820/821); 29. Сарське городище (Дебори) (820-і роки); 30. Вітебський р-н (822/823); 31. Косоляки (Литвиновичі) (середня течія р. Сож) (823/824); 32. Антонієнберг (Прибалтика) (823/824); 33. Кисла (первая третина IX в.); 34. Дем'янськ (витоки Волги) (824/825); 35. Углич (829/830); 36. Загороддя (витоки Мологи) (831/832).

Цей реєстр необхідно доповнити перш за все матеріалами Йосипівського скарбу, знайденого у 1986 р. в с. Йосипівка Бузького р-ну на Львівщині біля городища Пліснеськ. Скарб містив кілька тисяч дірхемів, значна частина яких потрапила у збірки Москви, Києва і Польщі, а у львівських колекціях залишилося 157 монет, з яких найстаріша монета датована 708/709 р., а наймолодша монета – 811/812 р.¹²⁰

Можна віднести до цієї групи і знахідки скарбів з дірхемами початку IX ст. в Дорогичині¹²¹, Перемишлі¹²², Тустані¹²³, Хусті¹²⁴ і Антополе на Волині

¹²⁰ Пелещишин М., Гудима Ю. Земля літописних бужан / М. Пелещишин, Ю. Гудима // Літопис Червоної Калини. – 1992. – Ч. 10–12. – С. 50–52; Шуст Р. М. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави / Р. М. Шуст // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 120–123; Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом і Заходом у IX–X в.? / Ю. Гудима // Брідщина. – 1993. – Ч. 2. – С. 12–13; Його ж. Село Йосипівка: штрихи до історії / Ю. Гудима // Історичні пам'ятки Галичини. – Львів, 2003. – С. 183–192; Його ж. Скарб арабських дірхемів з села Йосипівки / Ю. Гудима // Ольжині читання. – Львів, 2005. – С. 2–4; Його ж. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу / Ю. Гудима // ЛНУ імені Івана Франка: Вісник Ін-ту археології. – Вип. 2. – 2007. – С. 164–175; Malarczyk D. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski kraj – uwagi wstępne / D. Malarczyk // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність. – Львів, 2005. – С. 20–25.

¹²¹ Czapkiewicz M., Kmietowicz F. Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyzna nad Bugiem. – Kraków, 1960.

¹²² Kunysz A., Persowski F. Przemysł w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340). – Rzeszów, 1966.

¹²³ Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна твердиня. – Київ, 1996. – С. 203.

¹²⁴ Даркевич В. П. Восточная торговля / В. П. Даркевич // Древняя Русь: город, замок, село. – Москва, 1985. – С. 401.

(прип'ятський шлях)¹²⁵, тобто на західних кордонах східнослов'янських племен.

Виходячи з цього каталогу, зрозуміло, що потоки арабського срібла першого періоду (з монетами випущеними до 833 р.) йшли через хозарські центри у Приазов'ї та Нижньому Поволжжі. З шляхів через Східну Європу в той час найбільш значним був Волзький шлях (з відгалуженнями, зокрема, на Мологу). Але одночасно функціонували і Дніпровсько-Сожський (скарби 19, 27, 31) і Деснянсько-Сеймський шляхи (скарби 2, 11, 15, 16). Крім того, проникнення арабського срібла в Прибалтику не відбувалося виключно через Ладугу. Немає підстав виключати ні Дніпровсько-Двинського (Даугавського) (скарби 22, 30), ні Німанського шляхів (скарби 21, 32, а також Антиполь, Дорогичин). Що стосується скарбів в Унгенах, Йосипівці, Перемишлі, Тустані і Хусті, то арабські монети могли потрапити туди тільки через Київ. Вже тоді частина арабського срібла йшла через Булгар по Оці (скарби 8, 17, 23, 24, 26, 28) до Києва, а звідти – на Захід¹²⁶.

В цілому ж джерелознавча база, збудована на випадкових знахідках скарбів арабських дірхемів (при відсутності систематичних археологічних дослідженнях вздовж ймовірних міжнародних шляхів по території України і Білорусії), виходячи з теорії ймовірності, надто незначна для більш широких узагальнень. Однозначно лише те, що торгівля з використанням арабських монет була спрямована в різні сторони, з яких на ранніх етапах Волга була, очевидно, найважливішим напрямком. Поряд з цим арабське срібло поступало і у західному напрямку явно через Київ (хоча в самому місті ранніх скарбів поки-що не знайдено, що, враховуючи невеликі дільниці територій, охоплених археологічними дослідженнями, цілком зрозуміло). Вже на межі IX–X ст. межиріччя Прип'яті, Західного Бугу і Вісли заповнили скарби дірхемів, що важко пояснити тільки активністю князя Олега, який тільки-но здобув Київ¹²⁷. При цьому Олегу не були підпорядковані союзи древлян, не кажучи вже про волинські і хорватські князівства, інформацію про які мали арабські автори кінця IX – першої половини X ст.¹²⁸. В цей період дірхеми поступали і у Західну Європу шляхом з Булгару на Київ–Краків–Прагу і з Гніздова на Гнезно–Бранденбург¹²⁹.

¹²⁵ *Іов А. В., Вяргей В. С.* Гандлева-еканамічные сувязи насельніцтва Заходняго Палесся IX–XI в. в. / А. В. Іов, В. С. Вяргей // Гістарычна-археалогічны зборнік. – Мінск, 1993. – Вып. 1. – С. 125–130.

¹²⁶ *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – Киев, 1971. – С. 15–17.

¹²⁷ *Фомин А. В.* Топография восточноевропейских кладов с дирхемами конца IX – начала X в. / А. В. Фомин // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории. Чтения памяти В. Т. Пашуто. – Москва, 1993. – С. 78.

¹²⁸ *Войтович Л. В.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности / Л. В. Войтович // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы / Отв. Ред. А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 6–39; *Жих М. И.* О предыстории Волынской земли (VI – начало X века) / М. И. Жих // Русин. – Кишинев, 2008. – № 3–4 (13–14). – С. 38–41; *Его же.* До проблеми політогенези Волинської землі (VI – початок X в.) / М. І. Жих // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 13. – Дрогобич, 2009. – С. 9–23.

¹²⁹ *Херрман Й.* Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона / Й. Херрман //

Скарби дірхемів кінця IX – початку X ст. в Молдові (Редукемень у Румунській Молдові, Екімауци, Алчедар), схоже, мають вже верхньодністровське походження¹³⁰. І поступали вони в цей регіон, яким оволоділи пришлі тиверці¹³¹, дністровським шляхом¹³² не як платіжний засіб, а як сировина для виробництва срібних прикрас разом з болотною рудою з верхньодністровських покладів¹³³. Зрозуміло, що вивозу срібла в якості сировини з цього регіону¹³⁴ повинен був передувати період його накоплення хоча б з середини IX ст.¹³⁵.

У зв'язку з цим вартує звернути увагу на появу вікінгів у Візантії з початку IX ст. Близько 825 р. митрополитом Нікеї став Інгер (*Ingvar* < *Ingvarr*), Інгером звали і батька Євдокії, дружини василевса Василя I (народився близько 837 г.), початком IX ст. датують грецьке графіті “Захаріас” на арабській монеті з петергофського скарбу, який містив монети з скандинавськими рунами. Сановники скандинавського походження, які займали таке високе становище як обидва Інгери, не могли з’явитися в імперії випадково¹³⁶ чи через арабський Схід з яким

Славяне и скандинавы. – Москва, 1986. – С. 42.

¹³⁰ Рабинович Р. А. Дирхемы на территории Молдовы: культурно-исторический контекст / Р. А. Рабинович // *Stratum plus*. – № 6. Время денег. – Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. – С. 262–274.

¹³¹ Там само. – С. 271–272.

¹³² Новикова Е. Ю. О серьгах “экимауцкого типа” / Е. Ю. Новикова // Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ) // Труды Гос. ист. музея. – Вып. 74. – Москва, 1990. – С. 107–117.

¹³³ Рафалович И. А. Славяне VI–IX веков в Молдавии. – Кишинев, 1972. – С. 178.

¹³⁴ Найбільше родовище болотної руди і гігантський металургійний першої половини X ст., розрушений під час походу князя Володимира Святославича у 992 р., знаходиться на р. Дністер біля с. Рудники Миколаївського р-ну Львівської обл., поклади болотної руди тягнуться вздовж р. Дністер, займаючи район в кілька десятків квадратних кілометрів, вони розроблялися у VIII–X ст., причому технологія плавки заліза в цьому регіоні випереджала київську (Цигилик В. Раскопки в с. Рудники / В. Цигилик // Археологические открытия. 1980 г. – Москва, 1981. – С.318–319; Його ж. Залізодобувний центр в с.Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тисячоліть нашої ери / В. Цигилик // Миколаївщина. – Т.1 / Відпов. ред. Л. Войтович. – Львів, 1998. – С.39–48; Войтович Л. Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс на території України / Л. Войтович // Ковтало Б., Сколоздра Р., Яцишин С. Рудники. Історико-красназнавчий нарис. – Львів, 2005. – С.3–5). Поряд знаходиться Стольсько – городище X ст. (площа в межах валів і ровів близько 200 га), теж зруйноване у 992 р. Археологічні дослідження, які охопили в різних місцях менше 0,5 % території городища, показали, що городищу передувало гніздо поселень VII–IX ст. (Корчинський О. М. Городище-гігант в Предгорья Украинских Карпат / О. М. Корчинський // Раннеславянский мир. – Вып.1. – Москва, 1989; Филипчук М. Слов’янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н. е. Стільсько та його округу / М. Филипчук // Миколаївщина. – Т.1 / Відпов. ред. Л. Войтович. – Львів, 1998. – С.80–104).

¹³⁵ Хорватські князівства, втягнені в орбіту Великоморавської держави, не маючи власного срібла, яке було платіжним засобом в стосунках з найближчими сусідами, могли собі дозволити реекспорт дірхемів лише за наявності їх великої кількості. Зрештою величезний скарб з Йосипівки з монетами 708–812 рр. про це свідчить, а також дозволяє віднести початок поступлення дірхемів в цей район до перших десятиліть IX ст.

¹³⁶ Щоби стати митрополитом Нікеї, напевно, потрібно було народитися у Візантії і отримати відповідну освіту. Тобто батько Інгвара повинен був натуралізуватися у Візантії десь не пізніше кінця VIII ст.

в той час тривали постійні війни (крім того відомості про каспійські походи і вікінгів на Каспійському морі більш пізні), в той час, коли шведи в складі по-сольства кагана Русі були прихильно прийняті василевсом Феофілом у 838 р., а в наступному році відправлені додому окружним шляхом через хозарську загрозу.

Безсумнівно, що найбільш відважні “морські конунги”, такі як Івар Широ-кі Обійми (друга половина VII ст.) чи Ейрік Мандрівник (VIII ст.), проводили розвідки річкових шляхів, які вели в Чорне море через Волгу, Дніпро чи навіть Дністер, поступово освоюючи їх. І наївно думати, що маючи ще з V–VI ст. постійні бази південніше Ризької затоки, вони не використали Західну Двіну чи Німан (тим більше, що скарби першого періоду присутні і на цих шляхах). Вони чули про казкові багатства Півдня і тому намагалися як можна швидше до них дістатися, не затримуючись у глухих лісових районах. Через це і сліди їх присутності такі незначні (і спеціальні археологічні розвідки в цих районах не проводилися). Місцеві правителі, оцінивши їх воєнну силу, із задоволенням брали їх на службу, але надовго вони тут не затримувалися, поки шлях з варяг в греки не став регулярно діючим¹³⁷.

Періодичні спалахи антинорманізму постійно повертають і дискусії навколо етимології етноніму *Русь*¹³⁸. Вперше назву *Русь* зафіксували Бертинські аннали (автор тексту Пруденцій, єпископ з Труа, був присутнім під час події, пов’язаної з фіксацією самої назви¹³⁹) під 839 г.¹⁴⁰.

¹³⁷ Мельникова О. Скандинавы в Южной Руси. – С. 5–6.

¹³⁸ Спроби віднести першу згадку про Русь до біблійної книги пророка Іезекіїла, якого бл. 597 р. до н. е. забрали у вавилонський полон (текст його книги дійшов у записах II–I ст. до н. е.) (*Eissfeldt O. Einleitung in das Alte Testament.* – Tübingen, 1956. – S.443–465; *Кривелев И.* Книга о библии. – Москва, 1959. – С.29, 167), чи в сирійській хроніці Псевдо-Захарії з Мітілени (VI ст.) (*Пигулевская Н. В.* Имя “Рус” в сирийском источнике VI в. н. э. / *Н. В. Пигулевская // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия.* – Москва, 1952. – С.42–48) виявилися невдалими (*Łowmiański H.* Początki Polski. – T.2. – Warszawa, 1964. – S.347–348).

¹³⁹ *Boba I.* Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth centery / *I. Boba // Slavio-Orientalia.* – T.2. – Wiesbaden, 1967. – P.23; *Łowmiański H.* Początki Polski. – T.5. – Warszawa, 1973. –S.130.

¹⁴⁰ “*Venerunt legati Graecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet, Calcedonensis metropolitanus episcopus, et Theophanius spatharius, ferentes cum donis imperatore dignis epistolam; quos imperator quintodecimo Kalendas luni in Ingulenheim honorifice suscepit... Misit etiam cum eos quosdam, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum totum babere posset, quoniam itinera per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes immanissimas babuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum, exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus, penes se eo usque retinendos iudicavit, quoad veraciter invenire posset, utrum fideliter eo necne pervenerint; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam inimare non distulit, et quod eos ilius amore libenter suceperit; ac si fideles invenirentur, et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias, una cum missis nostris ad eius praesentiam dirigendos, ut quid de talibus fieri debere, ipse decernendo efficeret” (*Kunik E.* Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. V.1–2. – Sankt-Petersburg, 1844–1845. – S.198; *S. Prudentii annals sive Annalium Bertiniarum pars secunda.* Ad anno 835 usque ad 861 – PL. – T.CXV. – Parisii, 1852. –*

З тексту, автентичність якого не викликає сумнівів, впливає, що посольство від правителя (кагана) народу *Рус*, відправлене до візантійського василевса Феофила, не могло повернутися назад через загрозу від ворожих народів, і було відправлене разом з візантійськими послами в Інгельгейм, щоби повернутися назад через землі імператора. Як виявилось, посли були шведами, через що їх запідозрили у шпигунстві (перед цим відбулося кілька нападів вікінгів на приморські володіння імператора) і затримали до з'ясування обставин¹⁴¹. Глибокий аналіз літератури, присвяченої цьому посольству, зробив А. Сахаров¹⁴². Тут важливо відзначити, що посольство від народу, який називав себе *Рус*, складалося повністю з етнічних шведів. А. Шлецер навіть запропонував титул *каган* читати як скандинавське ім'я *Хакон*¹⁴³. В стороні стоїть оригінальна версія німецького дослідника Г. Лера, який на підставі титулу *каган* вважав посольство хозарським¹⁴⁴, зовсім не задаючись питанням для чого було

Col.1385–1386. У перекладі А. Волинця (2005): “Також прийшли посли греків, відправлені від імператора Феофіла, а саме Феодосій, єпископ Кальдонської митрополії, і спафарій Феофаній, несучі з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у п'ятнадцяті календи червня. Крім того їх посольство схилило імператора і підлеглих його до підтвердження союзу і постійного миру між обома сторонами, а також про перемоги, які він з висоти престолу свого здобув у війні проти іноземних народів, люб'язність і радість в Господі були принесені. Посольство попросило імператора і його підданих по дружньому повернути подавишому [листа] благодать всіх перемог. Він також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ називали *Рус*, котрих їх король, прозваний Каган, послав раніше заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, так як вони змогли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів. Дуже уважно дослідивши причину їх приходу, імператор довідався, що вони з народу свіонів, як вважається, скоріше розвідники ніж прохачі дружби цього королівства і нашого, він наказав утримувати їх у себе до тих пір, поки зміг би це дійсно відкрити, а саме, чесно вони прийшли від того чи ні, і це він не забув повідомити Феофілу через своїх згаданих послів і листи, і то, що він з охотою прийняв за сильним його бажанням, а також якщо вони будуть знайдені вірними, і для них був би даний дозвіл на повернення на батьківщину безпечно; їх потрібно було би відпустити з допомогою; якщо б іншого разу з нашими послами, післаними до його присутності, з'явився б хто-небудь з таких [людей], він сам повинен був би винести рішення” (www.vostlit.info/Text/rus14/Annales_Bertiani/frameset2.htm).

¹⁴¹ Пархоменко В. А. Первая известная точная дата существования государства Руси / В. А. Пархоменко // Историк-марксист. – 1938. – № 6. – С.191–192; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. – Москва, 1971. – С.113–119; *Lowmiański H.* Początki Polski. – Т.5. – Warszawa, 1973. – S.130–139, 177–178; Сахаров А. Н. Русское посольство в Византию 838–839 гг / А. Н. Сахаров // Общество и государство феодальной России. – Москва, 1975. – С.247–254; Шаскольский И.П. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки / И. П. Шаскольский // Летописи и хроники. 1980. – Москва, 1981. –С.43–54.

¹⁴² Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в. – Москва, 1980. – С.37–42.

¹⁴³ Шлецер А. Л. Нестор / Пер. Д. Языкова. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1809. – С.319, 322–323.

¹⁴⁴ *Leahr G.* Die Anfränge des russischen Reiches. Politische Geschichte in 9 und 10 Jahrhundert. – Berlin, 1930. – S.16, 122.

хозарському правителю, який мав давні дипломатичні контакти з Візантією, посилати посольство у складі етнічних шведів, які називали себе *русами*, а потім цьому посольству повертатися через землі франкського імператора, тоді як Хозарія котролювала кримські території, що безпосередньо межували з візантійськими володіннями.

Наступні зо часом відомості про *Русь* належать арабським авторам, які всюди відділяють *Русь* від слов'ян, навіть протиставляючи їх один одному¹⁴⁵.

Першу версію етимології назви *Русь* дало Початкове зведення: "... идаша за море къ Варагомъ к Русі сице бо са звахуть и варази суть ѣако се друзии зъвутса Своє... Оурмане .Анъглане... Гъте тако и си рѣша Русь... поѣша по собѣ Русь и придоша старѣишии Рюрикъ... ѡ тѣхъ [Варагъ] прозваса Рускаѧ земля"¹⁴⁶.

Виходячи з цих відомостей, також з інформації Початкового зведення про склад руських посольств ("отъ рода русьска посьли") на переговорах 907, 911 і 945 рр., куди входили переважно скандинави, руські (скандинавські) назви дніпровських порогів в трактаті візантійського імператора Костянтина Багрянородного "Про управління імперією"¹⁴⁷, тотожності *Rusios* і *Normandos* в тексті кремонського єпископа Ліудпранда (X в.) та інших аргументів, ряд відомих вчених прийшли до висновку, що *русами* називали шведських вікінгів¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Тихомиров М. Н. Происхождение названия "Русь" и "Русская земля" / М. Н. Тихомиров // Советская этнография. – Т.6–7. – 1947. – С.60–80. Див.: Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, арабского писателя начала X века. – Санкт-Петербург, 1869; Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – Санкт-Петербург, 1870 [бібліографію праць А. Гаркаві з цієї проблеми див.: Юбилейный сборник в честь А. Я. Гаркави. – Санкт-Петербург, 1907]; Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – Санкт-Петербург, 1878; Одинец Д. М. Возникновение государственного строя у восточных славян. – Париж, 1935; Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Перевод и комментарии под ред. И. Ю. Крачковского. – Москва–Ленинград, 1939; Lewicki T. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich / T. Lewicki // Slavia Antiqua. – Т.2. – 1949–1950; *Id.*, Obrzędy pogrzebowe pogańskich słowian w opisach podróżników arabskich głównie z IX–X w. / T. Lewicki // Arch. – Т.5. – 1952–1953; *Id.*, Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. – Т.1. – Wrocław–Kraków, 1956; *Id.*, Źródła arabskie i hebrajskie do dziejów Słowian / T. Lewicki // Studia źródłoznawcze. – Т.3. – 1958.

¹⁴⁶ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.19–20.

¹⁴⁷ Ці назви порогів, які є перекладом слов'янських, зустрічаються і у скандинавських рунічних написах, наприклад: "... вони добрались до Айфора. Віфіль вів [загіг]" (*Мельникова Е. А.* Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1977. – № 17).

¹⁴⁸ Байер Г. З. Сочинение о варягах / Пер. К.Кондратовича // Записки АН. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1768; Миллер Г.Ф. (Див.: Ломоносов М. В. Замечания на диссертацию Г. Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского" // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – Т.6. – Москва–Ленинград, 1952); Шлецер А.Л. Нестор. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1809. – С.318–326; Эверс Г. Предварительные критические исследования для Российской истории. – Москва, 1826. – С.116–117; Томсен В. Начало русского государства / В. Томсен // Чтения в Московском об-ве истории и древностей российских. – Москва, 1891. – Кн.1. – С.39; Браун Ф. Варяжский вопрос / Ф. Браун // Энциклопедический словарь. – Т.5А. – Санкт-Петербург, 1892. – С.570–573; Його ж. Разыскания в области го-то-славянских отношений / Ф. Браун // Сборник Отдела русского языка и словестности.

За їх висновками *Русь* походить від фінського *Ruotsi – Швеція; Ruotsalainen – швед* (естонське *Roots, Rootslane*, водське *Rõtsi*, лівське *Rùot'šli*). У фінській мові це запозичення прийшло, можливо, з давньоісландського *Rópsmenn* чи *Rópskarlar – гребці, мореплавці*. В свою чергу, *Ruotsi*, схоже, походить від *Roslagen* – шведської області, яка знаходиться напроти фінських берегів (аналогічно давньоруському *сумь* від *suomi*)¹⁴⁹. Цікаво, що *Roslagen* присутній у рунічному напису на мармуровому льві з Пірея, вивезеному у 1687 р. генералісимумом Ф. Морозіні у Венецію, де він знаходиться і зараз. Напис цей, вірогідно, був зроблений норвезьким принцом Гаральдом Сігурдсоном при здобутті Пірея у 1040 р., прискіпливі дослідники відносять напис більш обережно до XI ст.¹⁵⁰. Спочатку *Roslagen* носив назву *Rōther* чи *Rōthin*¹⁵¹, що було пов'язано з війською організацією *ледунга* (морського ополчення) і значило *воїнов, пливучих*

– Т.64. – 1899. – № 12. – С.5–18; *Braun F.* Das historische Russland in nordischen Schrifttun des X–XIV Jahrhunderts / F. Braun // Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag. – Halle, 1924. – S.157–166; *Marquart J.* Osteruropäische und ostasiatische Streifzüge. – Leipzig, 1903. – S.342–349; *Вестберг Ф.* Комментарий на “Записку” Ибрагима ибн Якуба о словенах. – Санкт-Петербург, 1903; *Його ж.* К анализу восточных источников о Восточной Европе / Ф. Вестберг // Журнал Министерства народного образования. – 1908. – № 13. – С.364–412; – № 14. – С.1–52; *Brückner A.* Dogmat normański / A. Brückner // Kwartalnik Historyczny. – Т.20. – 1906. – S.664–679; *Id.*, О nazwach miejscowych. – Kraków, 1935. – S.41; *Приселков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. – Санкт-Петербург, 1913. – С.42–43; *Eklblom R.* Rus- et vareg- dans les noms de lieux de la region de Novgorod / R. Eklblom // Archives d'etudes orientales. – Upsal, 1915; *Id.*, Vereinigung unter der Nordländern in alter Russland / R. Eklblom // Zeitschrift für slawische Philologie. – Bd.10. – Halle, 1933. – S.1–20; *Id.*, Die Namen der siebenten Dneprstromschnelle / R. Eklblom // Uppsala Universitets årsskrift. – Bd.9. – 1951. – S.151–174; *Setala E. N.* Zur Frage nach der Vermandschaft der finnisch-ugrischen und Samojedischen Sprachen. – Helsinki, 1915; *Успенский Ф. И.* Первые страницы русской летописи и византийские переходные сказания / Ф. И. Успенский // Записки Императорского Одесского университета истории и древностей. – Т.32. – Одесса, 1915. – С.206; *Kettunen L.* Näyteitä etelävepsästä. – Т.1. – Helsinki, 1920; *Id.*, Löunavepsa häälök-ajaludu. – Tartu, 1922; *Id.*, Livisches Wörterbuch mit dramatischer Einleitung. – Helsinki, 1938. – S.254, 348; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Т.3. – Москва, 1971. – С.522; *Kvalen E.* The Early Norwegian Settlements on the Volga. – Vienna, 1937. – P.23; *Vasiliev A.A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. – Cambridge, 1946. – P.9; *Mennig K.* // Ukraine and its People. – Munich, 1949. – P.116; *Stender-Petersen A.* Varangica. – Aarhus, 1953. – P.246–277; *Sawoer P.H.* The Age of the Vikings. – London, 1963. – P.20, 45; *Obolenski D.* The Byzantine Sources on the Scandinavians in Eastern Europe. Varangian problems / D. Obolenski // Scando-Slavica. – Suppl.1. – Copenhagen, 1970. – P.149–150; *Ahrweiler H.* Les relations entre les Byzantins et les Russes au IX – e siècle / H. Ahrweiler // Bulletin d'information et de coordination. – № 5. – Atenes–Paris, 1971. – P.47–49; *Skovgard-Petersen J.* Vikingerne i den nyere forskning / J. Skovgard-Petersen // Historisk tidsskrift. – København, 1971; *Chirovsky N.* A History of the Russian Empire. – Vol.1. – New York, 1973. – P.75; *Holmqvist W.* Helgö eine Vorform der Stadt? / W. Holmqvist // Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter. – Teil. 2. – Göttingen, 1974; *Davidson H. R. E.* The Viking Road to Byzantium. – London, 1976; *Pritsak O.* The Origin of Rus' / Pritsak O. // The Russian Review. – 1977. – № 3. – P.266.

¹⁴⁹ *Рыдзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия. – С.140.

¹⁵⁰ *Brate E.* Pireuslejonets runinskript / E. Brate // Antikvarisk tidskrift för Sverige. – H.20. – D.3. – Stockholm, 1914; *Arntz H.* Handbuch der Runenkunde. – Halle, 1935. – S.211.

¹⁵¹ *Томсен В.* Начало русского государства. – С.85.

на *vesлах* (*milites remigium agents*)¹⁵². Візантійське *ρωσ* було рефлексом на само-назву загонів вікінгів – *goss* (*menn*), яка відбилася у фінських мовах як *ruotsi* і дала у давньоруській мові слово *русь*. Спочатку воно мало етносоціальне “професійне” значення (“воїни і гребці з Скандинавії, загін скандинавів на гребних суднах”) і вже на східнослов’янському ґрунті розвинулося в політонім (*Русь*, *Руська земля*) і етнонім¹⁵³.

Підштовхнув ці пошуки видатний російський лінгвіст О. Шахматов, який писав, “що цим іменем [Русь – Л.В.] називали себе і самі осівші в Росії скандинави... Вважаю необхідним етимологію імені Русь шукати в скандинавській мові, допускаючи, що в руську мову воно могло потрапити за посередництвом фінів”¹⁵⁴.

Б. Брим висунув інший варіант скандинавської етимології назви *Русь*: *Ruotsi* походить від давньошведського *drot* трансформованого фінами в *rot*, а *drotsmenn* – *дружинник* – в *rotsmenn*, пізніше ставше *ruotsi*¹⁵⁵.

За А. Погодіним термін *röther* книжного походження, а назва *Русь* походить безпосередньо від старошведського *Röths*, яке з’явилося ще у IV–V ст.¹⁵⁶.

Е. Кунік¹⁵⁷, В. Васильєвський¹⁵⁸, А. Будилович¹⁵⁹ пов’язували етимологію назви *Русь* з давньоісландським *Hreiðgotar* (*Hreidhgotar*), в якому бачили назву готів: *Hrothgutos* – *славні готу* чи *hroðr* – *слава*. При цьому готами вважали гіпотетичний причорноморський народ *Rhos* і не менш гіпотетичну готську землю на полянській території – *Ros-Gotlandia*. Лінгвістичні побудови прихильників цієї версії не витримали критики¹⁶⁰.

Мала місце також і кельтська версія, яка виводила *Русь*, спираючись на

¹⁵² Розенкамф Г. Объяснение некоторых мест в Несторовой летописи в рассуждении вопроса о происхождении древних руссов / Г. Розенкамф // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – Кн.4. – Москва, 1828. – С.139–166.

¹⁵³ Мельникова О. Скандинавы в Южной Руси / О. Мельникова // Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч.1. – Львів, 1994. – С.5.

¹⁵⁴ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. – Петроград, 1919. – С.52.

¹⁵⁵ Брим В. А. Происхождение терміна “Русь” / В. А. Брим // Россия и Запад. – Ч.1. – Петроград, 1923. – С.5–10; *Його ж.* Путь из Варяг в Греки / В. А. Брим // Известия АН. Отделение обществ. наук. – 1932. – № 2. – С.207–215; *Briem B.* Alt-Skandinavien in der neueren russischen Wissenschaftlichen Literatur / В. Briem // Acta Philologica Scandinaviae. – Т.5. – København, 1930.

¹⁵⁶ *Погодин А.* Вопрос о происхождении имени Русь / А. Погодин // Сборник в чест на Васил Н. Злагарски. – София, 1925. – С.273; *Pogodin A.* Les Rossi: un peuple imaginaire / А. Pogodin // Revue des Études Slaves. – V.17. – Paris, 1937. – P.77.

¹⁵⁷ *Kunik E. von.* Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. Eine Vorarbeit zur Entstehungsgeschichte des Russischen Staates. – V.1–2. – Sankt-Petersburg, 1844–1845.

¹⁵⁸ *Васильевский В.* Русско-византийские отрывки. 8. Житие Георгия Амастридского / В. Васильевский // Журнал Министерства народного образования. – 1878. – Март. – С.180; *Його ж.* Житие св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского / В. Васильевский // Летопись занятий Археологической комиссии. – Т.9. – 1893. – С.СХVI.

¹⁵⁹ *Шмурло Е.* Восьмой археологический съезд / Е. Мурло // Журнал Министерства народного образования. – 1890. – Май. – С.25–29.

¹⁶⁰ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Т.3. – Москва, 1974. – С.522.

географію Початкового зведення і розглядаючи *Галичанѣ* як *гали*, з французької області *Рутенія* (Ruthenia) с містами Русільйон (Russillon), Русціно (Russicino), Русітон (?), де жили *рутени* (Rutheni, Rut(h)i). При цьому аргументами служать назви, вживані латиномовними авторами XI–XII ст.: Ruthenorum Regis, Ruthenorum rex, Duces Ruthenorum, Rutheni і т. д. Як аргументацію приводять і візантійських істориків: Симеон Логофет (941) писав, що Русь-дроміти походять з народу франків, а Іоанн Скилиця і Кедрін (XII ст.) “варягів-русь” називали кельтами. Вказувалось також на те, що кельтські племена *галатів* пересувалися через окремі нинішні українські території і, схоже, нападали на Ольвію на межі III–II ст. до н. е. Але кельтська версія не витримує критики, її аргументація надто уязвима¹⁶¹.

Балтійсько-слов'янський варіант походження етноніму *Русь* від о. Рюген (лат. Rugia, нім. Rügen, пол. Rana, звідки виводять Rujana), населення якого називалося *руги*, *руяни*, *рани* (асимільовані слов'янами германські ругії, від яких і походить етимологія назви острова), мала свого прихильника ще в особі козацького літописця С. Величка¹⁶². Прихильники цього варіанту крім співзвучності окремих топонімів, походження яких сумнівне, підкріпити свої висновки вагомими аргументами не в стані¹⁶³.

З чим тільки не пов'язують походження назви *Русі*: з литовсько-пруським походженням Рюрика (за пізньою литовською династичною легендою Рюрик був сином Пруса, брата імператора Августа; відшукувались назви Rusinge, Rusoto, Rusnaite (можливо і пов'язані з вікінгами-руссю) і сама назва Pruzi, Pruteni поєднувалась з Руссю, що виявилось повністю невідповідним¹⁶⁴); від р. Рось (чому ж тоді не *росяни*, за аналогією з *бужани*, *вісляни* і т. д.); від р. Руса, яка впадає в о. Ільмень (тоді, це скоріше підтримка норманського варіанту, яка пов'язує назву ріки з варягами-руссю, що і мало місце в дійсності), від р. Волги (Ra, Rosa давньоіндійських і авестійських текстів) чи навіть від греко-руських угод 907 та 911 рр. (самі візантійці ніби-то настільки злякалися Олега, що зв'язали його з біблійним князем Рош з землі Гога і Магота, а через тексти угод ця назва перейшла на слов'ян) і хозар (східні тюркомовні народи сприймали Русь як “урус”, але з якого часу?). Навряд чи подібні варіанти заслуговують наукової полеміки.

Популярними залишаються звернення до давньоіндійських та давньоіранських мотивів (ruk-, roko-, ruksa- – *світлий, блискучий*). Як аргумент приводяться назви Неполя Скіфського в Чуді св. Стефана Сурожского і Житії

¹⁶¹ *Стрижак О.* Русь // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – Київ, 1985. – С.121.

¹⁶² *Величко С.* Сказание о войне казацкой с поляками. – Киев, 1926. – С.51.

¹⁶³ *Вяземский П.* Ходили ли скандинавские пилигримы на поклонение святым местам через Россию / П. Вяземский // Филологические записки. – Вып. 1–2. – Воронеж, 1877. – С.28, 37; *Державин Н.С.* Сборник статей и исследований в области славянской филологии. – Москва-Ленинград, 1941. – С.32; *Otrębski J.* Русь / J. Otrębski // Linqua Rosnaniensis. – V.8. – 1960. – С.219–229; *Вилинбахов В. Б.* Топонимика и некоторые вопросы Древней Руси / В. Б. Вилинбахов // Всесоюзная конференция по топонимике СССР, 28 января – 2 февраля 1965 г. – Ленинград, 1965. – С.85–88.

¹⁶⁴ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Т.3. – Москва, 1971. – С.389.

Димитрія Прилуцького – *руський новий градъ*, Євангеліє і Псалтир *роуськими письмени* з Житія св. Кирила і Мефодія¹⁶⁵.

В цьому контексті можна ще згадати давню роксолансько-росомонський варіант, обґрунтований ще М. Ломоносовим, І. Забелінім та Д. Іловайським на основі простої співзвучності імен. Цей варіант отримав підтримку відомого археолога В. Седова, який вважав, що одним з мовних елементів в процесі слов'яно-сарматського симбіозу, результатом якого стали *анти*, було запозичення етноніму *Рось – Русь* (так ніби то називалося одне з антських племен, вказати ареал котрого тепер неможливо)¹⁶⁶. Додатковим аргументом служать топоніми *Руська Долина*, *Руська Кучава*, *Руська Мокра*, *Руське*, *Руське Поле*, *Руський Мочар*, *Руські Геївці* і *Руські Комарівці* у Закарпатті, де не було вікінгів, але в певний час пересувалися роксолани. Але всі ці назви досить пізні і відбивають процеси взаємин угорських і саксонських колоністів з різними групами слов'янського населення. Варіант В. Седова такий же наївний і уязвимий як і чисто слов'янський варіант С. Роспонта¹⁶⁷.

Як писав відомий російський мовознавець А. І. Попов (1899–1973), “виставляти положення про те, що етнічний термін *Русь* є ніби-то з самого початку чисто слов'янським, може лише той, хто не цінить престиж вітчизняної науки, так як обґрунтувати це положення неможливо – немає жодного джерела, яке би містило необхідне підтвердження такої гіпотези”¹⁶⁸.

Таким чином, єдиним обґрунтованим варіантом, підтриманим більшістю авторитетних дослідників, залишається скандинавська або фінська етимологія назви *Русь* (*Ruotsi*, *Roots*)¹⁶⁹.

До цього слід додати численні дослідження як комплексні, так і в різних дисциплінах, які не залишають сумнівів у проникненні вікінгів у масив східнослов'янських племен у VIII–X ст.¹⁷⁰. Більшість цих праць не відомі і не

¹⁶⁵ Стрижак О. Русь. – С.120–124.

¹⁶⁶ Седов В. В. Славяне и иранцы в древности / В. В. Седов // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – Москва, 1978. – С.232–237.

¹⁶⁷ Rospond S. Miscellanea onomastica Rossica / S. Rospond // Восточнославянская ономастика. Исследования и материалы. – Москва, 1979. – С.43–47.

¹⁶⁸ Попов А.И. Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. – Ленинград, 1973.

¹⁶⁹ Mägiste J. F. Ruotsi, estn. Roots m. m. I de finsk-ugriska Språken / J. F. Mägiste // Arkiv för nordisk filologi. – Bd.73. – 1973. – S.200–209; Goehrke C. Früdes Ostlaventums / Unter Mitwirkung von U.Kälin. – Darmstadt, 1992. – S.156–161. При цьому частина дослідників вважає можливим продовження дискусії (Schramm G. Die Herhunft des Namens Rus: Kritik des Forschungsstandes / G. Schramm // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Bd.30. – 1982. – S.12–16).

¹⁷⁰ Див.: Strinholm A. Svenska folkets historia från äldsta till närvarande tider. – Bd.1. – Stockholm, 1834; Стрингольм А. Походы викингов. – Москва, 2007.

Thomsen V. The relations between Ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian State. – Oxford, 1868; Томсен В. Начало русского государства. – Москва, 1891 [Изд.2. – Москва, 1919].

Steenstrup J. Normannerne. – V.1–4. – København, 1876–1882.

Arne T. J. La Suède et l'Orient: etudes archéologiques sur les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des Vikings. – Upsala, 1914; *Id.*, Det stora Svitjod: essayer om gångna tidens. Svensk-ryska kulturförbindelser. – Stockholm, 1917; *Id.*, Svenska vikingakolonier i Rys-

враховуються як українськими так і російськими дослідниками, а між тим їх

sland // Arne T. J. Det stora Svitijod. – Stockholm, 1917. – S.37–63; *Id.*, Schweden in Russland in der Wikingerzeit (die Normanenfrage vor der russischen Wissenschaft der letzten 15 Jahre) // Congrès seconde archéologique baltique. – Riga, 1930. – S.225–230; *Id.*, Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine / T. J. Arne // Acta archaeologica. – T.2. – Stockholm, 1931. – F.3. – S.285–302; *Id.*, Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike. – Stockholm, 1934; *Id.*, Det vikingatida Gnezdovo Smolensk föregångare / T.J. Arne // Stenberger M. Arkeologiska forskningar och fynd. – Stockholm, 1952. – S.235–344; *Id.*, Die Varägerfrage und die sowjetrussische Forschung / T.J. Arne // Acta Archaeologica. – T.23. – København, 1952. – S.138–147; *Id.*, Rus' problemet / T.J. Arne // Historisk tidskrift. – Stockholm, 1956. – H.1. – S.88–95.

Petersen J. De vikingesverd. Een typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. – Kristiania, 1919; *Id.*, Vikingetidens smykker. – Stavanger, 1928; *Id.*, Gamle gårdsanlegg i Rogaland. – T.1–2. – Oslo, 1933–1936; *Id.*, Vikingetidens redskaper. – Oslo, 1951.

Lindqvist S. Hednatemplet i Uppsala / S. Lindqvist // Fornvännen. – V.18. – 1923; *Id.*, Vendel-Time Finds from Valsgärde in the Neighbourhood of Old Uppsala / S. Lindqvist // Acta archaeologica. – T.3. – 1932; *Id.*, Uppsala högars och Ottarshögen. – Stockholm, 1936; *Id.*, Gotlands Bildsteine. – Bd.1–2. – Uppsala, 1941–1942.

Olsen O. Farms and Fanes of Ancient Norway. – Oslo, 1928; *Id.*, Nogle tanker i anledning af Ribes / O. Olsen // Fra Ribe Amt. – Aafhus, 1975; *Olsen O.*, *Crumlin-Pedersen O.* Fünf Wikingerschiffe aus Roskilde Fjord. – Kopenhagen, 1978.

Stenberger M. Öland under alder järnaldern. – Stockholm, 1933; *Id.*, Der eisenzeitliche Hof bei Düne in Dalhem auf Gotland / M. Stenberger // Mannus. – Vol.2. – 1940; *Id.*, Island och Grönland som nordiske bygd under vikingatid och medeltid / M. Stenberger // Ymer. – T.6. – N 1. – 1941; *Id.*, Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. – Bd.1. – Stockholm, 1958; – Bd.2. – Lund, 1947; *Id.*, Das Gräberfeld bei Ihre in Kirchspiel Hellvi auf Gotland / M. Stenberger // Acta archaeologica. – T.32. – 1961; *Id.*, Det forntida Sverige. – Stockholm, 1964; *Id.*, Vorgeschichte Schwedens. – Berlin, 1977.

Stender-Petersen A. Der Varagersage als Quelle der allrussischen chronik. – København, 1934; *Id.*, Varangica. – Aarhus, 1953; *Id.*, Das Problem der ältesten byzantisch-russisch-nordischen Beziehungen / A. Stender-Petersen // Relazioni del X Congresso internazionale di scienze storiche (Roma 4–11 settembre 1955). – Vol.3. Storia del medioevo. – Firenze, 1955; *Стендер-Петерсен А.* Ответ на замечания В.В.Похлебкина и В.В.Вилинбахова / А. Стендер-Петерсен // Kuml. – 1960. – S.144–152.

Brøndsted J. Danish Inhumation Graves of the Viking Age / J. Brøndsted // Acta archaeologica. – T.7. – 1936; *Id.*, The Vikings. – London, 1960; *Id.*, Nordische Vorzeit. – Bd.3. – Neumünster, 1963.

Arbman H. Schweden und das Karolingische Reich. – Stockholm, 1937; *Id.*, Birka. Sveriges äldsta handelsstad. – Uppsala, 1939; *Id.*, Birka. I. Die Gräber. Text, Tafeln. – Uppsala, 1943; *Id.*, Svear i österviking. – Stockholm, 1955; *Id.*, Skandinavisches Handwerk in Russland der Wikingerzeit / H. Arbman // Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum (1959). – Lund, 1960. – S.110–135; *Id.*, The Vikings. – London, 1962; *Id.*, Båtgravarna i Vendel / H. Arbman // Vendeltid. – Stockholm, 1981; Арбман Х. Викинги. – Санкт-Петербург, 2006.

Arwidsson G. Armour of the Vendel period / G. Arwidsson // Acta archaeologica. – T.10. – 1939; *Id.*, Vendelstile. Email und Glas im 7–8. Jahrh. – Uppsala, 1942; *Id.*, Die Gräberfunde von Valsgärde. I. / G. Arwidsson // Valsgärde. – 6. – Uppsala, 1942; *Id.*, Die Gräberfunde von Valsgärde. II. / G. Arwidsson // Valsgärde. – 8. – Uppsala, 1954; *Id.*, Die Gräberfunde von Valsgärde. III. / G. Arwidsson // Valsgärde. – 7. – Uppsala, 1977; *Id.*, Båtgravarna i Valsgärde / G. Arwidsson // Vendeltid. – Stockholm, 1981.

Arrhenius B. Båtgraven från Augerum / B. Arrhenius // Tor. – V.6. – 1960; *Id.*, Ett tråddragningsinstrument från Birka / B. Arrhenius // Fornvännen. – V.63. – 1968; *Id.*, Knivar från Helgö och Birka / B. Arrhenius // Fornvännen. – V.65. – 1970; *Id.*, Birka. 2. Archäologisches / B. Arrhenius // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde / Ed. H.Beck. – Bd.3.

відзначає уважне відношення до саг, хронік, найрізноманітніших археологічних
– Lief.1/2. – Berlin, 1977.

Holmqvist W. Excavations at Helgö. – T.1–4. – Stockholm, 1961–1972; *Id.*, Helgö, eine Vorform der Stadt? / *W. Holmqvist* // Vor- und Frühformen. – T.2. – Göttingen, 1974.

Jansson S. The runes of Sweden. – Stockholm, 1962; *Id.*, Runinskrifter i Sverige. – Uppsala, 1963.

Randsborg K. The Viking Age in Denmark. – London, 1980; *Id.*, Les activités internationales des vikings: raids ou commerce? / *K. Randsborg* // Annales. – V.5. – 1981; *Id.*, The Viking Age State Formation in Denmark / *K. Randsborg* // Offa. – V.38. – 1981.

Herrmann J. Wikinger und Slawen. – Berlin, 1983; *Херрман Й.* Славяне и норманны в ранней истории балтийского региона / *Й. Херрман* // Славяне и скандинавы. – Москва, 1986. – С.8–128.

Див. також: *Salin B.* Die altgermanische Thierornamentik. – Stockholm, 1904; *Brøgger A. W.* Borrefundet og Vestfoldkongernes graver. – Kristiania, 1916; *Brøgger A. W.*, *Falk H.*, *Grieg S.*, *Shetelig H.* Osebergfundet. – T.15. Oslo, 1917–1927; *Braun F.* Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X–XIV Jahrhunderts / *F. Braun* // Festschrift Eugen Mock zum 70. Geburtstag. – Halle, 1924. – S.168–191; *Nerman B.* Die Verbindungen zwischen Scandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. – Stockholm, 1929; *Id.*, Nar Sverige kristnades. – Stockholm, 1945; *Kendrick T. D.* A History of the Vikings. – Oxford, 1930; *Cross S.* The Russian Primary Chronicle. – Harvard, 1930; *Id.*, The Scandinavian infiltration into nearly Russia / *S. Cross* // Speculum. – № 21(4). – 1946. – P.505–514; Viking Antiquities in Great Britain and Ireland / *Red. H. Shetelig*. – T.1–6. – Oslo, 1940–1954 [T.1: *H. Shetelig*. An Introduction to the Viking History of Western Europe]; *Bøe J.* Fra ledens fortig / *J. Bøe* // Viking. – T.6. – 1942; *Chadwick N.K.* The beginning of Russian history. An enquiry into sources. – Cambridge, 1946; *Aberg N.* Uppsala högars datering // Fornvännen. – V.42. – 1947; *Karlgren A.* Dneprfossernes nordisk-slaviske navne / *A. Karlgren* // Festschrift utgivet Københavns universitet I Anledning af universitets aarsfest November 1947. – København, 1947. – S.1–139; *Anthoni E.* Egils sagas betänelse on Toroli Kveldulfsson få rder over fjäl-len / *E. Anthoni* // Historisk tidskrift for Finland. – 1948. – № 1; *Falk K. O.* Dnjeprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porphyrogenetos De Administrando Imperio. – Lund, 1951; *Id.*, Einige Bemerkungen zu den Namen “Rus” / *K. O. Falk* // Zeitler R.W. Les Pays du Nord et Byzance. – Uppsala, 1981. – S.147–159; *Aner E.* Das Kammergräberfeld von Haithabu / *E. Aner* // Offa. – 10/11. – 1952; *Leciejewicz L.* Cmentarzysko w Birce. Proba interpretacji społecznej / *L. Leciejewicz* // Archeologia. – 1954. – T.6. – Warszawa–Wrocław, 1956; *Id.*, Normanowie. – Wrocław, 1979; *Dunlop D.M.* The History of the Jewish Khazars. – Princeton, 1954; *Klindt-Jensen O.* Bornholm i Folkvandringstiden. – København, 1957; *Martens I.* Vikingetogene i arkeologisk belysning / *I. Martens* // Viking. – V.24. – 1960. – P.93–119; *Strömberg M.* Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen. – Lund, 1961; *Gimbutas M.* The Balts. – London, 1962; *Blindheim Ch.* Smedegraven fra Bygland i Morgeda / *Ch. Blindheim* // Viking. – T.26. – 1963; *Id.*, Kaupang in Skiringssal. A Norwegian port of trade from the Viking Age / *Ch. Blindheim* // Vor- und Frühformen. – 1974; *Wilson D.*, *Klindt-Jensen O.* Viking art. – London, 1966; *Sawyer P.H.* The age of the Vikings. – London, 1967 [*Coüep II.* Эпоха викингов. – Санкт-Петербург, 2006]; *Faber G.* Riraten oder Staatengründer. Normannen vom Nordmeer bis zum Bospore. – Güterloch, 1968; *Capelle T.* Der Metallschmuck von Haithabu. – Neumünster, 1968; Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu / *Ed. K.Schietzel*. – Bd.1–2. – Neumünster, 1969–1977; *Foot P.G.*, *Wilson D.M.* The Viking Achievement. – New York, 1970; *Schmidt K. R.* The Varangian problem: A brief history of the controversy / *K. R. Schmidt* // Varangian problems. Scando-slavica supplement I. – Copenhagen, 1970. – P.7–20; *Sørensen H. Chr.* The so-called Varangian-Russian problem / *H. Chr. Sørensen* // Scando-Slavica. – T.14. – 1970. – P.141–148; *Thorson P.* A new interpretation of Viking / *P. Thorson* // Proceedings of the Sixth Viking congress. – Uppsala, 1971; *Blindheim Ch.*, *Tollness R.* Kaupang, Vikingenes handelsplass. – Oslo, 1972; *Köbler G.* Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik / *G. Köbler* // Vor- und Frühformen. – T.1. – Göttingen, 1972; *Ambrosiani B.*, *Arrhenius B.*, *Danielsson K.*,

і лінгвістичних матеріалів. Крім того вони дають можливість порівняльного аналізу розвитку суспільства вікінгів і їх діяльності в різних регіонах. Сумніви Г. Ловмянського цікаві, але вони носять явний слід запрограмованого анти-норманізму¹⁷¹.

Серед найбільш загадкових знахідок у Ладозі з горизонту E2 (840-і – середина 860-х рр.) ливарна форма двурокої підвіски у виді пельти (щита амазонки), орнаментованої узорами з трикутників¹⁷². За уточненим датуванням знахідка відноситься до періоду 840–855 рр.¹⁷³. Хоча цей мотив і у цілому форма характерні для скандинавських прикрас епохи вікінгів¹⁷⁴, саме трикутні узорчаті

Kyhlberg O. Birka. Svarta jordens havnområde. – Stockholm, 1973; *Ambrosiani B.* Neue Ausgrabungen in Birka / *B. Ambrosiani* // Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. – Bd.2. – Göttingen, 1974; *Ellis Davidson H. R.* The Viking Road to Byzantium. – London, 1976; *Callmer J.* Trade beads and bead trade in Scandinavia ca.800–1000 A. D. / *J. Callmer* // Acta archaeologica. – T.11. – 1977; *Durand F.* Les Vikings (Que sais-je?). – Paris, 1977; *Maure M.* Les épées de l'époque Viking – essai de classification typologique / *M. Maure* // Universitets Oldsaksamling Årbok 1975–1976. – Oslo, 1977; *Dejevski N. I.* The Varangians in Soviet archaeology today / *N. I. Dejevski* // Medieval Scandinavia. – V.10. – Odense, 1977. – P.7–34; *Rus H.* Die Varägerfrage. Neue Tendenzen in der sovjetischen archäologischen Forschung / *H. Rus* // Goehrke G., Oberländer E. und Wojtecki D. Östliches Europa / Spiegel der Geschichte. – Wiesbaden, 1977. – S.3–16; *Söderlind S.* Rusernas rike. Till frågan om det östslaviska rikets uppkomst. – Stockholm, 1978; *Friesen O. von.* Wikingerschiffe. Üben ihren Bau, ihre Vorgänger und ihre eigene Entwicklung. – Rostok, 1979; *Stalsberger A.* Skandinaviske vikingetidensfund fra det gammelrusiske rike / *A. Stalsberger* // Fornvännern. – V.74. – 1979; *Almgren B.* Hjälm, kronor och stridsrockar – från kejsargardets Rom till Upplands hövdingar / *B. Almgren* // Vendeltid. – Stockholm, 1981; *Stalsberg A.* Scandinavian relation with north-western Russia during the Viking Age: the archaeological evidence / *A. Stalsberg* // Journal of Baltic Studies. – Vol.13. – 1982. – № 3. – P.269–270; *Id.*, The interpretation of women's objects of Scandinavian origin from the Viking period found in Russia / *A. Stalsberg* // Varia [Arkeologisk Museum Stavanger]. – Vol.17. – 1987. – P.89–100; *Noonnan Th. S.* Why the Vikings first came to Russia / *Th. S. Noonnan* // Jahrbücher für Geschichte Osteruropas. – V.34. – 1986. – P.321–348; *Id.*, The Vikings and Russia: some new directions and approaches to an old problem / *Th. S. Noonnan* // *Samson R.* Social approaches to Viking studies. – Glasgow, 1991. – P.201–206; *Jansson I.* Communications between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age: the archaeological evidence / *I. Jansson* // Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. – Göttingen, 1987. – P.781–785; *Id.*, Warfare, trade or colonization? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking Oeriod / *I. Jansson* // The rural Viking. – Örebro, 1997. – P.9–64; *Stang H.* The naming of Russia / *H. Stang* // Meddelser Universitet i Oslo. Slavisk-baltisk avdelning. – Vol.77. – 1996; *Wilson D.M.* Vikings and Gods in European art. – Hojbjerg, 1997.

¹⁷¹ *Lowmiański H.* Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich. – Warszawa, 1957; *Ловмянський Х.* Рорик Фрисландский и Рюрик Новгородский / *Х. Ловмянський* // Скандинавский сборник. – Т.7. – Таллин, 1963. – С.221–249; *Його ж.* Русь и норманны. – Москва, 1985.

¹⁷² *Равдоникас В. И.* Старая Ладога. Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг. / *В. И. Равдоникас* // Советская Археология. – 1950. – № 12. – С. 36 (рис. 33).

¹⁷³ *Рябинин Е. А., Черных Н. Б.* Стратиграфия, настройка и хронология нижнего Староладожского Земляного городища в свете новых исследований / *Е. А. Рябинин, Н. Б. Черных* // Советская Археология. – 1988. – № 1. – С. 98.

¹⁷⁴ *Arbman H.* Birka. Sveriges äldsta bandelstad. – Stockholm, 1939. – P. 125; *Равдоникас В. И.* Старая Ладога. – С. 38; *Florescu R.* Die Kunst der dako-römischen Antike. – Bukarest, 1986 (рис. 67, 88); *Duczko W.* Ruś wikingów. – S. 67.

елементи не відносяться до балтійських¹⁷⁵. У Скандинавії не знайдено жодної подібної прикраси. В той же час такі прикраси знайдені в Чернігові, на Княжій Горі під Києвом і в Галичі¹⁷⁶. Ці прикраси походять з Моравії, зустрічаються також в Словаччині і Болгарії¹⁷⁷.

Зв'язки скандинавів з Великою Моравією засвідчені не тільки археологічними знахідками, але й писемними документами. Між Віднем і Лінцом у 863 р. була *Ruzaramarha*¹⁷⁸. Відомий статут з Раффелштетгена, складений між 904/906 гг. за наказом східнофранкського короля Людовика Дитяти (904–911) для встановлення мит на сході Баварії¹⁷⁹, поряд з *богемами* (чехами) згадує загадкових *ругів*¹⁸⁰. В полеміці з Е. Цьолнером¹⁸¹ та іншими опонентами О. Назаренко переконливо відкинув варіант тотожності згаданих *ругів* з германським племенем *ругів*, розбитих Одоакром у 487 р. і підтвердив їх тотожність з русами¹⁸². Сумніви шведського археолога В. Дучка, чи вартувало так далеко (тобто з Ладogi) возити невільників і віск¹⁸³, легко спростовуються якщо врахувати,

¹⁷⁵ Корзухина Г. Ф. О некоторых ошибочных положениях в интерпретации материалов Старой Ладogi / Г. Ф. Корзухина // Скандинавский сборник. – Вып. 16. – Таллин, 1971. – С. 124; Давидан О. И. Бронзолитейное дело в Ладoge / О. И. Давидан // Археологический сборник. – Т.21. – 1980. – С. 59.

¹⁷⁶ Ханенко Б. Collection Chanenko. – Т.5. – Київ, 1902. – Рис. 387; Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості / О. О. Ратич // Населення Прикарпаття і Волині за добу розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – Київ, 1976. – С. 132–206, рис. 57; Путь из варян в греки, а из грек... The Road from the Varangians to the Greeks and from the Greeks... Catalogue of the exhibit. State Historical Museum / Ред. В. Л. Еропов. – Москва, 1996. – С. 61, рис. 385.

¹⁷⁷ Hruby V. Stare Mesto – Velkomoravske pohrebistě na valach / V. Hruby // Monumenta Archaeologica. – Praha, 1955. – Т. 3. – Tabl. 75, 1; Hanuliak M. Gräberfelder der slavischen population in 10. Jahrbundert im Gebiet der Westslowakei / M. Hanuliak // Slovenská Archeológia. – Т.40. – Д.2. – 1992. – С. 243–296. – Tabl. VI, 10; Mašov S. La necropole medievale peés du village Gradešnica, dep. De Vraca. Culture et Aet en Bulgarie Medievale (VIIIe – XIVe s.) / S. Mašov // Bulletin de l'Institut d'Archeologie. – Т.35. – 1979. – Рис. 13, 1–3.

¹⁷⁸ Назаренко А. В. Западноевропейские источники / А. В. Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Ред. Е. А. Мельникова. – Москва, 1999. – С. 299.

¹⁷⁹ "...qualiter temporibus Hludowici et Karlomanni ceterorumque regum iustissime e]l]vebantur" ("як вони по справедливості знімалися в часи Людовика і Карломана, а також інших королів") (Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX – XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1993. – С.64–73; Его же. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – Москва, 2001. – С.74–89).

¹⁸⁰ "Слов'яни ж, які приходять для торгівлі від *ругів* чи *богемів*, якщо розташовуються торгувати в будь-якому місці на березі Дунаю чи будь-якому місці у роталаріїв чи реодаріїв, с кожного в'юку воску [платять] дві міри вартістю в один скот кожна; з вантажу одного носія – одну міру тої ж вартості; якщо ж побажають продавати рабів чи коней, за кожную рабиню [платять] по одному тремісу, стільки ж – за жеребця, за раба – одну сайгу, стільки ж – за кобилу. Баварам же і слов'янам з цієї країни, які купляють і продають тут, платити нічого не треба" (Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – С.82.)

¹⁸¹ Zöllner E. Rugier oder Russen in der Raffelstettener Zollurkunde / E. Zöllner // Mitteilungen des Insstituts für österreichische Geschichtsforschung. – Bd.60. – Innsbruck, 1952. – С.111–116.

¹⁸² Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – С.82–94.

¹⁸³ Duczko W. Ruś wikingów. – S. 67.

що в Києві в середині IX ст. сидів Аскольд з своїми вікінгами¹⁸⁴, для яких це було дуже вигідно.

Не викликає також сумнівів висновок О. Назаренка, згідно якого ім'я *Русь* потрапило у баварські та інші південногерманські говори не пізніше IX ст.¹⁸⁵. І потрапило воно через Перемишль відомим шляхом на Краків – Прагу – Регенсбург¹⁸⁶. Крім того такий надійне і позбавлене тенденційності джерело як Географ Баварський зафіксувало у IX ст. (не пізніше початку 870-х років) присутність у Середньому Подніпров'ї¹⁸⁷ русів-варягів (*Ruzzi*), можливо, навіть, підкреслюючи їх знаходження в середовищі верхівки союзу *полян* (“*Forsderen Liudi*” – “*Erste Leute*”, “*Vorderste Leute*” чи “*Fuhrendes Volk*” – “перші, керівні люди”)¹⁸⁸.

А з Києва в Моравію чи Баварію можна було потрапити тільки через Пліснеськ. Цей величезний, подібний до Бірки, центр міжплеменного обміну волинських і хорватських племінних князівств лежить на вододілі між басейнами Дністра, Західного Бугу і Прип'яті біля с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Городище VII–XIII ст. займає більше 160 га (причому місто давньоруського періоду займало всього до 3 га з цієї території), довжина валів складає більше 7 км, зовнішні схили окремих валів укріплені кам'яними плитами на висоту до 5 метрів. До городища примикають курганні могильники. Дослідження цього комплексу почалося ще з 1816 р.¹⁸⁹, але широкомасштабні розкопки так і не розгорнулися, отримані матеріали розкидані по музейних і архівних збірках, а публікації фрагментарні і практично невідомі більшості дослідників¹⁹⁰.

¹⁸⁴ *Войтович Л. В.* Київський каганат? (до полеміки П. Толочка з О. Прицаком) / Л. В. Войтович // *Хазарский альманах*. – Т.4. – Киев– Харьков, 2005. – С. 109–117.

¹⁸⁵ *Назаренко А. В.* Rhos, Rüzära, Ruzzi и др.: Варианты имени Русь в западноевропейских источниках или о пользе лингвистики для истории / А. В. Назаренко // *Древняя Русь в свете зарубежных источников* / Под ред. Е. А. Мельниковой. – Москва, 1999. – С.298.

¹⁸⁶ *Васильевский В. Г.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В. Г. Васильевский // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1888. – Июль. – С.127–132.

¹⁸⁷ Поряд Баварський Географ називає *Gaziri* (хозарів), *Serauici* (сіверян) і *Ungare* (угрів), знаменно, що останні у вказаний час знаходились десь в нижніх течіях Дніпра, Південного Бугу і Дністра.

¹⁸⁸ *Войтович Л.* “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті / Л. Войтович // *Український історичний журнал*. – 2009. – № 5. – С.12–34.

¹⁸⁹ *Діденко Є.* З історії археологічних досліджень Пліснеська / Є. Діденко // *Другі Ольжичі читання*. – Львів, 2007. – С.59–62.

¹⁹⁰ *Kompaniewicz B.* Wiadomości o Podhorcach i klasztorze bazylianskim / B. Kompaniewicz // *Lwówianin*. – Т.3. – 1838. – С.1–7.

Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Т.6. – Kraków,1882. – С.58–61; – Т.7. – Kraków,1883. – С.47–50; – Т.8. – Kraków,1884. С.94–99.

Sprawozdania Grona Konserwatorow Galicji Wschodniej. – № 30. – Lwów,1905.

Leńczyk G. Trzy miecze Wikińskie w zbiorach Muzeum archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie. Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza / Red. J.Kostrzewski. – Poznań, 1930. – С.369–371.

Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель. – Львів, 1932; *Його ж.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів в Галичині / Я. Пастернак // *Науковий збірник Українського вільного університету*. – Вип.5. – Мюнхен, 1948. – С.140–151.

Найбільш послідовно із застосуванням останніх європейських методик на городищі працює львівський археолог М. Филипчук¹⁹¹, але і його результати

Старчук І. Д. Розкопки на городищі Пліснисько / І. Д. Старчук // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.1. – Київ, 1949. – С.76–85; *Його ж.* Розкопки на городищі Пліснисько в 1947–1949 рр. / І. Д. Старчук // Там само. – Т.3. Київ, 1952. – С.379–394; *Його ж.* Розкопки на городищі Пліснисько в 1949 р. / І. Д. Старчук // Там само. – Т.5. – Київ, 1955. – С.32–35.

Кучера М. П. Раскопки городища Плеснеск / М. П. Кучера // Краткие сообщения ин-та археологии АН УССР. – Вып.4. – Киев, 1955. – С.16–17; *Його ж.* Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеска / М. П. Кучера // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.2. – Київ, 1959; *Його ж.* Гончарна кераміка дофеодалного времени из раскопок древнего Плиснеска / М. П. Кучера // Советская археология. – 1962. – № 1. – С.292–294; *Його ж.* Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска / М. П. Кучера // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР. – Вып.10. – Киев, 1960. – С.118–124.

Багрій Р. С. Исследования древнего Плеснеска / Р. С. Багрій // Археологические открытия. 1970 г. – Москва, 1971. – С.111–114; *Багрій Р. С., Овчинніков О. Г.* Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська / Р. С. Багрій, О. Г. Овчинніков // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С.11–13.

Ратич О. О. Стародавній Пліснеськ. – Львів, 1972.

Пелецишин Н. А., Чайка Р. М. Раскопки літописного Плеснеска / Н. А. Пелецишин, Р. М. Чайка // Археологические открытия. 1980 г. – Москва, 1981. – С.299–300; *Пелецишин М. А.* Археологічні дослідження Львівського університету у 80-х – першій половині 90-х років / М. А. Пелецишин // Вісник Львівського університету: серія історична. – Вип.32. – 1997. – С.18–19.

Liwoch R. Zabytki z wykopalisk T.Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku / R. Liwoch // Ольжичі читання. – Пліснеськ, 2005. – С.5–15.

Діденко С. Ремесла давнього Пліснеська / С. Діденко // Там само. – С.23–26.

¹⁹¹ *Филипчук М. А.* Слов'янський період в історії Пліснеська / М. А. Филипчук // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – С. 22–23; *Його ж.* Звіт про археологічні дослідження госпдогвірної археологічної експедиції Ін-ту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища / М. А. Филипчук // Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 1994; *Його ж.* Генезис прикарпатських городищ VIII–IX ст. з позицій полісної структури сусільства / М. А. Филипчук // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ях Карпат і Татр. – Львів, 1994. – С. 9–11; *Його ж.* Нова знахідка – Пліснеський саркофаг / М. А. Филипчук // Літопис Червоної Калини. – 1994. – № 10–12. – С. 50–55; *Його ж.* Дослідження Пліснеського городища у 1990 р. / М. А. Филипчук // Волино-Подільські археол. студії. – Т.1. Львів, 1998. – С. 256–278; *Його ж.* Пліснеський археологічний комплекс: Стан і перспективи дослідження / М. А. Филипчук // Там само. – С. 279–286; *Його ж.* Звіт про результати розвідково-рятвних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (Бродовський р-н) та в околиці Унівського монастиря (Перемишлянський р-н Львівської обл.) / М. А. Филипчук // Архів ІV НАН України. – Львів, 1999. – С.1–7; *Його ж.* Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н. е. / М. А. Филипчук // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 36–46; *Його ж.* Звіт про рятвні археологічні дослідження на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродовського району Львівської обл.) / М. А. Филипчук // Архів ІV НАН України. – Львів, 2000. – С.1–10; *Його ж.* Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. / М. А. Филипчук // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип.5. – 2002. – С.197–220; *Його ж.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація / М. А. Филипчук // Вісн. Ін-ту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Вип.3. – 2008. – С. 68–135; *Його ж.* Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – Вип.4. – Львів, 2009. – С.3–21.

опубліковані переважно у доволі рідкісних виданнях, за межами України взагалі незнаних. Велике число унікальних знахідок, в т. ч. золоті і срібні речі, матеріали, які свідчать про зв'язки з Великою Моравією і поморськими слов'янами, раннє християнство вже у IX ст., оборонне будівництво і розвиток ремесел, давно потребують окремих альбомних публікацій. Іншої подібної пам'ятки цього періоду на території, яку займали східні слов'яни, немає.

Недавно померлий київський археолог В. Зоценко (1953–2009) детально вивчав знахідки, які відносилися до епохи вікінгів, готуючи працю “Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі”¹⁹². Більшість зібраних матеріалів

¹⁹² Рукописом цієї праці дослідник люб'язно дозволив мені користуватися. На жаль цей талановитий дослідник надто рано пішов з життя, так і не побачивши свої головні праці опублікованими. Віддаючи данину пам'яті В. М. Зоценко привожу частину тексту з вказаної статті (текст В. Зоценко виділений жирним шрифтом):

...Під час досліджень південної частини городища Плісесько В. К. Гончаров і М. П. Кучера у 1953–1954 ррр. знайшли ланцетоподібне вістря стріли в шарі, який складався з ранньогончарної кераміки і речей виключно X ст. За абрисом пера плісеське вістря належить до сукупності “D1” класифікації Бірки, зразки якої за датою не виходять за верхню межу X ст. (в Бірці – SHM 5208:294). Таким є вістря з ланцетоподібним пером типу “AJ1-birka-valsгарde” з виробничого комплексу VIII ст. Земляного городища Старої Ладоги. В будь-якому випадку, ланцетоподібні за профілем пера вістря стріл в археологічних комплексах Південної Русі дружинного періоду представляють імпорту озброєння. Серед інвентаря київського поховання № 113 (під західною частиною центральної нави Десятинної церкви, чоловіча інгумація в зрубі, можливо з конем) були залишки дерев'яного сагайдака з 20 стрілами, з яких мінімум дві належали до типів “A₁-Birka” (ромбічний переріз пера) та “D₁-Birka” (тригранний переріз пера = тип 75:1 за А. Ф. Медведсвим). Комплекс за сукупністю артефактів поховального інвентарю упевнено датується першою половиною X ст.

Ланцетоподібні вістря стріл типів “D₁-Birka” з тригранним у перерізі пером (один екземпляр) та “D₂-Birka” з квадратним перерізом пера (три екземпляри), разом з 18 іншими стрілами, були в складі й 114 поховання Київського некрополя I (вул. Велика Житомирська, 4). Комплекс являв собою парну інгумацію у камері. За мечем, що лежав уздовж правого боку чоловічого кістяка, поховання можна датувати другою половиною X ст. У плані етнічної належності цього поховального комплексу показовим є обряд, що має прями аналогії у камерних могилах Бірки: чоловічий зі зброею й без інвентарю жіночий кістяки; північно-західна, за черепами, орієнтація.

Стріли з ланцетоподібним вістряма знайдені також у літописному Дорогобужі (за типологією цього виду зброї Бірки належали до типу “A₁”), десять екземплярів на Вишгородському городищі (типи “A₁-Birka”, “AJ₁-Birka-Valsgärde”; “D₁-Birka”), три вістря в культурному шарі VIII–X ст. західного городища Монастирка (с. Луковця Канівського р-ну Черкаської обл.) (типи AJ₁-Birka-Valsgärde, A₁-Birka, AJ₁-Birka-Valsgärde), шість екземплярів з городища Князя Гора (с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл.). Такі ж вістря знаходили в інвентарі Чорної могили і під час розкопок Шестовиці (дев'ять екземплярів).

На Листвинському городищі (Дубнівський р-н Рівненської обл., на лівому допливі Горині – Збитинці) та біля Пляшевої (середній плин Стиру, Радивилівський р-н Рівненської обл.) ще В. Б. Антонович у 70-х роках XIX ст. знайшов вістря списа з ланцетоподібним пером і так званими крильцями на нижній частині втулки типу “B”, - J. Petersen (НМІУ, В-1340. рис. 7). Зразок кований з науглицьованого заліза з наступною цементацією. Перо мало широкий діл по центру леза, який повторював його конфігурацію. Тулія вістря мала окантування на шестикутник зі зглаженими гранями. Крильця широкі зі скошеним нижнім та прямим верхнім краями; бокова

дають підстави стверджувати про прихід вікінгів після київського завоювання у 982 р., але праця В. Зоценка показує, що потрібні більш ґрунтовні повторні дослідження кожної знахідки з Пліснеська і його околиць і обставин їх віднаходження, які також не завжди знані. Пліснесько, яке до 982 р. не перебувало у київській орбіті, збудоване за зовсім іншою схемою ніж східнослов'янські міста у Подніпров'ї та Приладожжі, представляє зовсім інший тип городищ, які розвивалися до останньої чверті X ст. у цьому регіоні, пов'язаному з моравськими впливами¹⁹³.

Поза сумнівами, що зв'язки вікінгів-русі з Великою Моравією у IX ст. проходили через Пліснесько, куди вікінги добирались по Дніпру і його правих притоках¹⁹⁴. Скандинавські знахідки присутні у Гніздові під Смоленськом¹⁹⁵,

грань також пряма. Загальна висота речі – 500 мм; тулія заввишки 147 мм; перо завширшки 60 мм (максимально на висоті 120 мм від верхнього краю тулії), 28 мм (мінімально у тулії); діл завширшки (максимально) 18 мм; діаметр тулії 45□

¹⁹³ *Филипчук М. А.* Слов'янський період в історії Пліснеська. – С. 22–23; *Його ж.* Генезис прикарпатських городищ VIII–IX ст. з позицій полісної структури суспільства. – С. 9–11.

¹⁹⁴ В працях львівського історика І. Мицька, який обґрунтовує дискусійну гіпотезу про походження княгині Ольги з Пліснеська (за його версією Ольга була дочкою Олега, який загинув у Бердаа у 941 р., цей Олег був тотожний Ільї Муравленіну і одружився з дочкою Будимира, бувшого правителем Прикарпаття) зібраний величезний матеріал з європейського фольклору про присутність вікінгів у Великій Моравії і на Дніпрі. Див.: *Мицько І.* Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги / І. Мицько // Конференція “Ольжині читання”. Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року. – Львів, 2006. – С. 61–81; *Його ж.* Родовід княгині Ольги за європейським епосом / І. Мицько // Другі “Ольжині читання”. Пліснеськ-Львів 14-15 червня 2007 р. – Львів, 2007. – С. 18–34; *Його ж.* Свята Ольга в епосі України / І. Мицько // Треті “Ольжині читання”. Пліснеськ 31 травня 2008 р. – Львів, 2009. – С. 27–39; *Його ж.* Пліснеський сюжет “Слова о полку Ігореве” / І. Мицько // Четверті “Ольжині читання”. Пліснеськ 16 травня 2009 р. – Львів, 2010. С. 26–34; *Його ж.* Угорські сюжети в біографії княгині Ольги / І. Мицько // Україно-угорські етюди. – Вип. 1. – Львів, 2010. – С. 28–42.

¹⁹⁵ *Кусцинский М. Ф.* Отчет М. Ф. Кусцинского о раскопках в Смоленской губернии в 1874 г. // Древности. Тр. Моск. археол. об-ва. – Т. 9. – 1875. – Вып. 1; *Сизов В. И.* Курганы Смоленской губернии. – Вып. 1. Гнездовский могильник близ Смоленска. – Санкт-Петербург, 1902; *Спицын А. А.* Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева / А. А. Спицын // Изв. Археол. комиссии. – Вып. 15. – 1905; *Авдусин Д. А.* Раскопки в Гнездове / Д. А. Авдусин // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Вып. 38. – 1951; *Його ж.* Гнездовская экспедиция / Д. А. Авдусин // Там само. – Вып. 44. – 1952; *Його ж.* Отчет о раскопках Гнездовских курганов / Д. А. Авдусин // Материалы по изучению Смоленской обл. – Смоленск, 1952, 1957, 1970. – Вып. 1, 2, 7; *Його ж.* О датировке Гнездовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского / Д. А. Авдусин // Культура и искусство Древней Руси. – Ленинград, 1967; *Його ж.* Гнездово и Днепровский путь / Д. А. Авдусин // Новое в археологии. Сб. стат., посвященный 70-летию А. В. Арциховского. – Москва, 1972; *Авдусин Д. А., Тихомиров М. Н.* Древнейшая русская надпись / Д. А. Авдусин, М. Н. Тихомиров // Вестн. АН СССР. – 1950. – № 4; *Авдусин Д. А., Пушкина Т. А.* Три погребальные камеры из Гнездова / Д. А. Авдусин, Т. А. Пушкина // История и культура древнерусского города. – Москва, 1989; *Фехнер М. В.* О “скрамасаксе” из Гнездова / М. В. Фехнер // Новое в советской археологии. – Москва, 1965; *Ляпушкин И. И.* Гнездово и Смоленск / И. И. Ляпушкин // Проблемы истории средневековой России. – Ленинград, 1971; *Булкин В. А., Лебедев Г. С.* Гнездово и Бирка (к проблеме становления города) / В. А. Булкин, Г. С. Лебедев // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974; *Булкин В. А.* Большие курганы Гнездовского могильника / В. А. Булкин // Скандинавский

різних місцях Києва¹⁹⁶, в давній столиці древлян Іскоростені і його околицях¹⁹⁷, на Волині (пам'ятки Х ст.)¹⁹⁸. На Волині, крім власне скандинавських знахідок типу бронзових підвісок або зброї, на присутність вікінгів, які освоїли прип'ятський шлях, вказує і масове будівництво значної сітки укріплень на Горині, Стирі і Случі¹⁹⁹. Не варто забувати в про легендарного прип'ятського князя Тура, засновника міста Турова, який належав до якогось роду вікінгів.

Через відсутність коштів в археологічному відношенні ця територія досліджена надзвичайно фрагментарно. Але, на сучасному етапі все ж можна стверджувати, що, утвердившись в Києві, русь-вікінги склали верхівку Київського каганату, який через Пліснеско ще в середині IX в. налагодив контакти з Великою Моравією, а по Прип'яті – з волинськими племінними союзами (князівствами). Інформація Баварського Географа, підкріплена археологічними знахідками і матеріалами нумізматів, дає підстави розглядати Дніпровський і Дністровський регіони як територію, де в кінці VIII – на початку IX ст. переважали слов'янські князівства (племінні союзи), в своїй більшості зовсім незалежні від хозарів (всі князівства на Правобережжі Дніпра і у Подністров'ї), які підтримували контакти з Великою Моравією²⁰⁰. Найбільшим центром

сборник. – Вып.20. – 1975; *Петрухин В. Я.* Ритуальные сосуды из курганов Гнездова и Чернигова / В. Я. Петрухин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. история. – 1975. – № 2; *Пушкина Т. А.* Скандинавские вещи из Гнездовского поселения / Т. А. Пушкина // Советская Археология. – 1981. – № 3; *Ї ж.* Три амулета из Гнездова / Т. А. Пушкина // Проблемы археологии Евразии. – Москва, 1991; *Жарков Ю. Э.* Женские скандинавские погребения в Гнездове / Ю. Э. Жарков // Смоленск и Гнездово. – Москва, 1991; *Каменецкая Е. В.* Зальшанская курганная группа Гнездова / Е. В. Каменская // Там само; *Лихтер Ю. А., Щапова Ю. Л.* Гнездовские бусы. По материалам раскопок курганов и поселения / Ю. А. Лихтер, Ю. Л. Щапова // Там само; *Новикова Г. Л.* Скандинавские амулеты из Гнездова / Г. Л. Новикова // Там само; *Ениосова Н. В., Митоян Р. А.* Тигли Гнездовского поселения / Н. В. Ениосова, Р. А. Митоян // Археолог. сб. [Тр. ГИМ]. – Вып. 111. – 1999; *Пушкина Т. А.* Трилистные скандинавские фибулы на территории Восточной Европы / Т. А. Пушкина // Там само; *Фехнер М. В.* Ткани из Гнездова / М. В. Фехнер // Там само; Гнездово: 125 лет исследования памятника [Тр. ГИМ.]. – Вып. 124. – 2001.

¹⁹⁶ *Зоценко В. М.* Скандинавские древности в социальной топографии Киева “дружинного” периода / В. М. Зоценко // Ruthenika. – Т.2. – Киев, 2003. – С. 26–52; *Андрощук Ф.* Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева / Ф. Андрощук // Ruthenika. – Т.3. – Киев, 2004. – С. 7–47.

¹⁹⁷ *Зоценко В. М., Звіздецький Б. А.* Типологія та хронологія артефактів “скандинавського” типу із розкопок стародавньою Іскоростеня / В. М. Зоценко, Б. А. Звіздецький // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Київ, 2004. – С. 87–105; *Андрощук Ф.* Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева / Ф. Андрощук // Ruthenika. – Т.3. – Киев, 2004. – С. 7–47.

¹⁹⁸ *Терський С.* Скандинавські археологічні пам'ятки на Волині (X–XII ст.) / С. Терський // Другі “Ольжині читання” (Пліснеськ, 14–15 червня 2007 р.). – Львів, 2007. – С. 53–58.

¹⁹⁹ Там само. – С. 53.

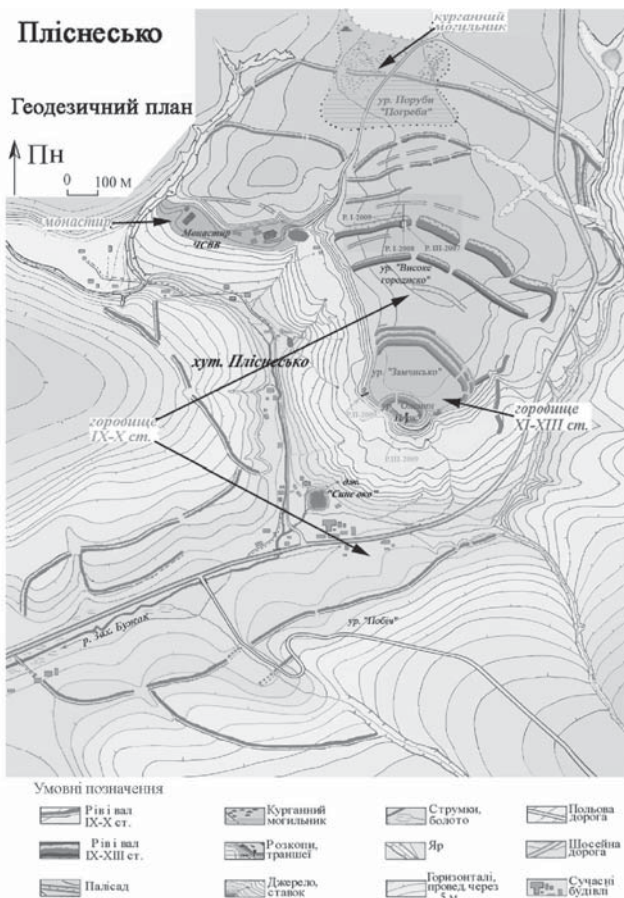
²⁰⁰ *Войтович Л. В.* “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті / Л. В. Войтович // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 12–34; *Їго ж.* “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов'янських племен / Л. Войтович // Треті “Ольжині читання”. Пліснеськ 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С.3–14.

Ливарна форма із Старої Ладоги (Земляне городище): 1 – ливарна форма і зліпок з неї. Обпалена глина. Середина X ст. Знахідка здійснена 20 червня 2008 р. в скупченні уламків глиняних ливарних форм із зображеннями в стилі борре (Староладозька експедиція ІМК РАН, начальник експедиції – А. Кірпічніков); 2 – реконструкція зображення (А. Чернов); 3 – данська монета початку XI ст., Йорк, Північна Англія; 4 – кістяне навершя батога, XII ст., Стара Ладога, випадкова знахідка.

Casting form from Stara Ladoga (Zemliane gorodishche): 1 – casting form and mold from it. Burnt clay. Middle of X century. Find was carried out in June, 20, 2008 in the accumulation of wreckages of clay castings forms with images in style of borre (Staroladozka expedition of IHMK of Russian Academy of Sciences, chief of expedition – A. Kirpichnikov); 2 – reconstruction of image (A. Chernov); 3 – Danish coin from beginning of XI century, York, North England; 4 – bone head of the whip, XII century, Stara Ladoga, casual find.

на Правобережжі і взагалі у східнослов'янському ареалі у VIII–IX ст. був Плісеськ, загадки якого ще переважно лежать в землі.

Топогеодезичний план Пліснеського археологічного комплексу.

Місця розкопів, закладених у 2009 р. (Филипчук М.А. Структура Пліснеського Археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник інституту Археології. – Вип.4. – Львів, 2009. – С.16)

Безсумнівно, що розв'язання загадок Ладоги та Пліснеська дозволить розкрити і загадки ранньої історії східних слов'ян VII–X ст.

Leontiy Voitovych. MYSTERIES OF VIKINGS: LADOGA AND PLISNESK. CONTINUATION OF DISCUSSION ON THE VERGE OF THE 20th – 21st CENTURIES